॥ ९ ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानम
न्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेत
त् परायणमेतस्मान्नपुनरावर्त्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः॥ १०॥
पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परेअर्धे पुरीषिणम् ॥ अथे
मेअन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥
मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणस्तस्मादेत
ऋषयः शुक्लइष्टं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥ अहोरात्रे वै प्रजाप

तिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ॥ ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यते ॥ १३ ॥ अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ॥ १४ ॥ तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते ॥ तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्य्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥ ॥ अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ॥ भ

गवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुन
रेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुर
ग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च ॥ तेप्रकाश्याभिवदंति वयमे
तद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥ तान् वरिष्ठः प्राण उवाच ॥ मा मो
हमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्यविधार
यामीति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव त
स्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव

2

प्रातिष्ठन्ते ॥ तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्व्वा एवो
त्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रञ्च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य ए
ष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतञ्च यत्
॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ऋचो यजुंषि सा
मानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसिगर्भे त्वमेव प्रतिजाय
से ॥ तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥

॥७॥ देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ॥ ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि॥८॥ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ॥त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः॥९॥ यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ॥ आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाऽन्नम्भविष्यतीति ॥ १० ॥ व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः॥वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्व नः॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ॥ या च मनसि सन्तता शिवां तां कु

3

रु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ॥ माते व पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहिन इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयप्रश्नः ॥ २ ॥ ॥ अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ ॥ भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाति प्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन एष प्राणो जायते ॥ यथैषा पुरुषेच्छायैत

स्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवा
धिकृतान्विनियुङ्क्त एतान् ग्रामानेतान् ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवै
ष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते ॥ ४ ॥ पायूपस्थेऽपा
नं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समान
एष ह्येतद्धुतमन्नं समन्नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषोभवन्ति ॥ ५ ॥ हृ
दि ह्येषत आत्मा ॥ अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्य
द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चर

ति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्द्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमु
भाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥ आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदय
त्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ॥ पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुष
स्याऽपानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥८ ॥ ते
जो ह वावउदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ॥ पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनासि संप
द्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ॥स
हात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकंनयति॥ १०॥ य एवं विद्वान् प्राणं वेद॥

न हास्य प्रजा हीयंतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ११ ॥ उत्पत्तिमाय तिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा ॥ अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृत मश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥ ॥ इति तृतीयप्रश्नः ॥ ३ ॥
अथ हैनं सौर्य्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥ भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत् सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता भवन्तीति॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्व्वा एतस्मिं

स्तेजोमण्डल एकीभवन्ति ॥ ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं हवै त
त्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति ॥ तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्य
ति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न वि
सृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे
जाग्रति ॥ गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्य्यपचनो यद्गार्ह
पत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥ यदुच्छ्वासनिश्वासा
वेतावाहुती समं नयति स समानः ॥ मनो ह वाव यजमान इष्टफलमे

वोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥४॥ अत्रैष देवः स्वप्ने म
हिमानमनुभवति ॥ यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणो
ति देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टञ्चादृष्टञ्च
श्रुतञ्चाश्रुतञ्चानुभूतञ्चाननुभूतञ्चसच्चासच्चसर्व्वं पश्यति सर्व्वः पश्य
ति ॥ ५ ॥ स यदा तेजसाऽभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्य
थ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा सोम्य वयांसि
वासो वृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते ॥ एवं ह वै तत्सर्व्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥

॥७॥ पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्राच तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसश्च रसयितव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यंच मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्त्तव्यं च चित्तंच चेतयितव्यंच तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यंच ॥८॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाना
त्मा पुरुषः ॥ स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं
प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते
यस्तु सोम्य ॥ स सर्वज्ञः सर्व्वो भवति तदेष श्लोकः॥ १० ॥ विज्ञाना
त्मा सहदेवैश्च सर्व्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र॥ तदक्षरं वेदय
ते यस्तु सोम्य स सर्व्वज्ञः सर्व्वमेवाविवेशेति॥ ११ ॥ इति चतुर्थप्र
श्नः समाप्तः ॥ ४ ॥ अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥ स यो ह वै

प्रश्नो

॥३१॥

तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत ॥ कतमं वाव स

तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥ तस्मै सहोवाच ॥ एतद्वै सत्यकाम परञ्चा

परञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २॥ स

यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिस

म्पद्यते ॥ तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्य्येण

श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥ अथ यदि द्विमात्रेण मन

सि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते ॥ सोम लोकं स सोमलोके

विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ॥ ४ ॥ यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्य्ये सम्पन्नः ॥ यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्म्मुच्यत एवं हवै सपाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ॥ क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं साम

भिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ॥ तमोङ्कारेणेवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्त
च्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चेति ॥७॥ इति पञ्चमप्रश्नः समाप्तः ॥५
॥ अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ॥ भगवन्हिरण्यनाभः कौस
ल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत ॥ षोडशकलं भारद्वाज पुरु
षं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते ना
वक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्ना
र्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ॥ तं त्वा पृच्छामि क्वासौ

पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचेहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो य स्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥ स ईक्षांचक्रे ॥ कस्मिन्न हमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी ति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापःपृथिवी न्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नाद्वीर्य्यं तपोमन्त्राः कर्म्मलोका लोकेषु च ना म च ॥ ४ ॥ स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्या स्तंगच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ॥ एवमेवा

9

स्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ॥ तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥ तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ॥ नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥ ते तमर्च्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ नमः परम ऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥ इति षष्ठप्रश्नः समाप्तः ॥

इति प्रश्नोपनिषत् समाप्ता ॥ ❁ ॥ ॐ तत् सत् ॐ भद्रंकर्णेभिः शृणु
याम देवाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः।
र्व्यशेमदेवहितंयदायुः।स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः। स्वस्तिनः पूषाविश्व
वेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः।स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु
ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ हरिःॐ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

अथाऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्प्रारंभः॥ ॐ भद्रंकर्णेभिः शृणुयामदे
वाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदे

10

वहितंयदायुः ॥स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाःस्वस्ति।नः पूषाविश्ववेदाः॥
स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु॥ॐ शांतिः
शांतिः शांतिः॥ हरि ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्व्वाय ज्येष्ठपुत्रा
य प्राह ॥ १ ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्व्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्र
ह्मविद्याम् ॥स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरा
म्॥ २ ॥शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नःपप्रच्छ ॥

कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै स होवाच ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥ तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं ॥ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या

मोषधयः सम्भवन्ति ॥ यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ॥ अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्म्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥ इतिप्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ॥ तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने॥ तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम्॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च। अहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा॥ स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्॥ तन्नयन्त्येताः सूर्य्यस्य रश्मयो यत्र देवानां

मुंडको ॥३६॥

प० ५ प्र०मुं०

पतिरेकोऽधिवासः॥ ५॥ एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्य्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति॥ प्रियांवाचमभिवदन्त्योऽर्च्चयन्त्य एष वः पुण्यसुकृतो ब्रह्मलोकः॥ ६ ॥प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म्म॥ एतच्छ्रेयोयेऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं तेपुनरेवापि यन्ति॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ॥ जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधावर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः॥

॥३६॥

यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥
॥ ९ ॥ इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वाविशन्ति ॥ १० ॥ त
पःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ताविद्वांसो भैक्षचर्य्यां चरन्तः ॥ सू
र्य्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥
परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृते
न ॥ तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनि

13

छं ॥ १२ ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमा
न्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥
॥ १३ ॥ इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ इति प्रथममुण्ड
कं समाप्तं ॥ १ ॥ तदेतत्सत्यं यथासुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सह
स्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥ तथा क्षरा द्विविधाः सोम्य भावाः प्रजा
यन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्त
रो ह्यजः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ एतस्मा

ज्जायतेप्राणोमनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ॥खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीवि
श्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्म्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौदिशः श्रोत्रे
वाग्विवृताश्च वेदाः॥वायुः प्राणोहृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्ये
ष सर्व्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्यः सोमात्
पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम्॥ पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः
प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा य
ज्ञाश्च सर्व्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ॥ संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो

14

यत्र पवते यत्रसूर्य्यः ॥ ६ ॥ तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्य्यं विधिश्च॥ ७॥सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्च्चिषःसमिधः सप्त होमाः ॥ सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणागुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥अतः समुद्रा गिरयश्चसर्व्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिंधवः सर्व्वरूपाः ॥ अतश्च सर्व्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म तपो ब्रह्म परामृतम् ॥ एतद्यो वेद नि

हितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥ इति द्वि
तीयमुण्डके प्रथमः खण्डः॥ १ ॥ आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम
महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् ॥ एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्व
रेण्यं परंविज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु
चयस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च ॥ तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु
वाङ्मनः ॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥ धनु
र्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासा निशितं संधयीत ॥ आयम्यतद्

भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥ यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ॥ ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महि

माभुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ मनोमयः प्रा
णशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति
धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छि
द्यन्ते सर्व्वसंशयाः॥ क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥
॥ ८ ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्यो
तिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥ न तत्र सूर्य्यो भाति न
चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनुभाति

सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं ॥ ११ ॥ ॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥ तदा वि
द्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष
यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ॥ आत्मक्री
ड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्त
पसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यम् ॥ अन्तःशरीरे
ज्योतिर्म्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५॥ सत्यमेव
जयते नानृतं सत्येनपन्था विततोदेवयानः ॥येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्त

कामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्चतद्दिव्यमचिन्त्य
रूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ॥ दूरात्सुदूरे तदिहान्तिकेच पश्यत्
स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यै
र्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते
निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्
प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥ प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशु
द्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धस

त्त्वः कामयते यांश्च कामान् ॥ तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मा
दात्मज्ञं ह्यर्च्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः
॥ १ ॥ स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितंभाति शुभ्रम् ॥ उ
पासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्त्तन्ति धीराः ॥ १ ॥ कामान्
यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र ॥ पर्याप्तकामस्य
कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रव
चनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेनलभ्यस्त

स्यैष आत्मा विवृणुते तनुंस्वाम् ॥ ३ ॥नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ॥ एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ॥ ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥ गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठादेवाश्चसर्वे प्रतिदेव

तासु ॥ कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे ऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति॥ नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेतदृचाऽभ्युक्तं ॥ क्रियावंतः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ॥ तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं वि

19

धिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतत् सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच नै
तदचीर्णव्रतोऽधीते ॥ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥ ११॥
इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥ इति मुण्डकोपनिषत्स
माप्ता ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः॥
स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनुभिर्व्यशेमदेवहितंयदायुः ॥ स्वस्तिनइंद्रो
वृद्धश्रवाः स्वस्तिनःपूषा विश्ववेदाः ॥स्वस्तिन स्ताक्ष्योंअरिष्टनेमिः
स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥ ॐतत्सत् ॥६ ॥

अथाथर्ववेदीयमांडूक्योपनिषदारंभः॥ॐ भद्रंकर्णेभिः शृणुयामदेवाः
। भंद्रपश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमदेव
हितंयदायुः ॥ स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषाविश्ववेदाः ॥
स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिः स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शांतिः
शांतिः शांतिः हरिः ॐ ॥ ॐमित्येतदक्षरमिदꣳसर्वं तस्योपव्याख्या
नं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ॥ यच्चान्यत्त्रिकालातीतं त
दप्योङ्कार एव॥ १ ॥ सर्वꣳह्येतद्ब्रह्माऽयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतु

20

ष्पात् ॥ २ ॥ जागरितस्थानोबहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूल भुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ॥ सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानां ॥ ६ ॥ नान्तःप्रज्ञं

न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥ अदृष्टम
व्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रप
ञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः॥ ७ ॥
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादामात्रा मात्राश्च पादाअका
र उकारो मकार इति ॥ ८ ॥ जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथ
मा मात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्व्वान् कामानादिश्च भवतिय ए
वं वेद ॥ ९ ॥ स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभ

यत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीयामात्रामितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदꣳ सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ॥ ११ ॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्य्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ १२॥ इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयामदेवाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः व्यशेम देवहितं

यदायुः ॥ स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः।स्वस्तिनः पूषाविश्ववेदाः ॥ स्व
स्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिः । स्वस्तिनो बृहस्पातिर्दधातु ॥ ॐ शांतिः
शांतिः शांतिःॐ तत्सत् हरिः ॐ ॥ ७ ॥

अथ गौडपादाचार्य्यकृततदुपनिषदर्थाविष्करणरूपश्लोकावतारण
म् ॥ अत्रैते श्लोकाः ॥ बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैज
सः ॥ घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥ दक्षिणाक्षिमु
खे विश्वो मनस्यन्तश्च तैजसः ॥ आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा

देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥ विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ॥ आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधाभोगं निबोधत ॥ ३ ॥ स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तन्तु तैजसम् ॥ आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥ त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्त्तितः ॥ वेदैतदुभयं यस्तु सभुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥ प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ॥ सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंऽशून् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥ विभूतिं प्रसवन्त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ॥ स्वप्नमाया

स्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता॥७॥इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः॥ कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः॥ ८॥ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे॥देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्त कामस्यकास्पृहा ॥ ९॥ १॥ निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्य यः॥ अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्य्यो विभुः स्मृतः॥ १ ॥ कार्य्यका रणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ॥ प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्य्ये न सिध्यतः॥ २ ॥ नात्मानं नापरांश्चैव न सत्यं नापि चाऽनृतम्॥ प्रा

ज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्य्यं तत्सर्वदृक् सदा ॥ ३ ॥ द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमु
भयोः प्राज्ञतुर्य्ययोः ॥ बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्य्ये न विद्यते ॥
॥ ४ ॥ स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ॥ न निद्रां नैव च
स्वप्नं तुर्य्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ ५ ॥ अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रात
त्त्वमजानतः ॥ विपर्य्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ ६ ॥ अना
दिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ॥ अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्य
ते तदा ॥ ७ ॥ प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः ॥ मायामात्रमि

दं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १८ ॥ विकल्पो विनिवर्त्तेत कल्पितो यदि केनचित् ॥ उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १ ॥ १ ॥ विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ॥ मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १ ॥ तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम्॥ मात्रा सम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २ ॥ मकारभावे प्राज्ञस्यमानसामान्यमुत्कटम् ॥मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ ३ ॥ त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ॥ स पूज्यः सर्व

८४

भूतानां वन्द्यश्चैष महामुनिः ॥ ४ ॥ अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ॥ मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ ५ ॥ ३ ॥ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा नसंशयः ॥ ओङ्कारं पादशोज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ १ ॥ युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ॥ प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २ ॥ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः ॥ अपूर्वोऽनन्तरो बाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥ ३ ॥ सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ॥ एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा

व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ ४ ॥ प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ॥
सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वाधीरो न शोचति ॥ ५ ॥ अमात्रोऽनन्तमात्र
श्च द्वैतस्योपशमः शिवः ॥ ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः
॥ ६ ॥ इति माण्डूक्योपनिषदर्थाविष्करणपरायांगौडपादीयकारि
कायांप्रथममागमप्रकरणम् ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॥ अथ गौडपादीयका
रिकाया वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ हरिः ॐ ॥ वैतथ्यं सर्वभा
वानां स्वप्न आहुर्म्मनीषिणः ॥ अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन

हेतुना ॥ १ ॥ अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ॥ प्रति
बुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥ अभावश्च रथादीनां श्रूय
ते न्यायपूर्वकम् ॥ वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्ने आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥
अन्तस्थानात्तु भेदानां तथा जागरिते स्मृतम् ॥ यथा तत्र तथा स्वप्ने
संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥ स्वप्नजागरिते स्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः॥
भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥ आदावन्ते च यन्नास्ति
वर्त्तमानेऽपि तत्तथा ॥ वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः

॥ ६ ॥ सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ॥ तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः॥७॥ अपूर्वं स्थानिधर्म्मो हि यथास्वर्गनिवासिनाम् ॥ तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः॥ ८ ॥ स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितंत्वसत् ॥ बहिश्चेतोगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥ जाग्रद्वृत्तावपित्वंतश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ॥ बहिश्चेतोगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥ उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ॥ क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेवः स्वमायया ॥ स एव बुध्यते भेदानि
ति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२॥ विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थि
तान् ॥ नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥ चित्तकाला
हि येऽन्तस्तुद्वयकालाश्च ये बहिः ॥ कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्य
हेतुकः ॥ १४ ॥ अव्यक्ता एव येन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ॥ कल्पि
ता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥ जीवं कल्पयते पूर्वं त
तो भावान् पृथग्विधान् ॥ बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथा

स्मृतिः ॥ १६ ॥ अनिश्चितायथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ॥ सर्प
धारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः॥ १७ ॥ निश्चितायां यथा र
ज्ज्वां विकल्पो विनिवर्त्तते ॥ रज्जु रेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः॥
॥ १८ ॥ प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरेतैर्विकल्पितः॥मायैषा तस्य देव
स्य यया ऽयं मोहितःस्वयम् ॥ १९ ॥ प्राण इति प्राणविदो भूतानीति
च तद्विदः ॥गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः॥ २० ॥ पादा इ
ति पादविदो विषया इति तद्विदः ॥ लोका इति लोकविदो देवाइतिच

तद्विदः ॥ २१ ॥ वेदाइति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ॥ भोक्तेतिच भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥ सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूलइति च तद्विदः॥ मूर्त इति मूर्तविदो ऽमूर्त इति च तद्विदः॥ २३॥ काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः॥वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः॥ २४ ॥ मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः॥ चित्तमिति चित्तविदो धर्म्माधर्म्मौ च तद्विदः ॥ २५॥पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ॥ एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥ लो

काँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ॥ स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरम
थापरे ॥ २७ ॥ सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः॥स्थितिरिति
स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥ यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं
स तु पश्यति ॥ तञ्चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥ २९ ॥
एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ॥ एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पये
त्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥ स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ॥
तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥ न निरोधो नचोत्प

त्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥३२
भावैरसद्भिरेवायमद्वये न च कल्पितः॥ भावा अप्यद्वयेनैव तस्माद
द्वयता शिवा ॥ ३३ ॥ नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ॥
न पृथङ्नापृथक्किञ्चिदितितत्त्वविदो विदुः॥ ३४ ॥ वीतरागभयक्रो
धैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ॥ निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः॥
॥ ३५ ॥ तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ॥ अद्वैतं सम
नुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥ निस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्व

धाकार एव च ॥ चलाचलनिकेतश्च यतिर्याद्दृच्छिको भवेत्॥ ३७॥ त
त्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः॥तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वा
दप्रच्युतोभवेत् ॥ ३८ ॥ ॥ इति श्रीगौडपादविरचिते मांडूक्योपनिष
द्वार्तिकेवैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥ ॥ ॐ ॥ उपासनाश्रि
तोधर्म्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ॥ प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृ
तः॥ १ ॥ अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजातिसमताङ्गतम् ॥ यथा नजा
यते किञ्चिज्जायमानं समं ततः ॥ २ ॥ आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटा

काशैरिवोदितः ॥ घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनं ॥ ३ ॥ घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ॥ आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥ ४ ॥ यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ॥ न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥ रूपकार्य्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ॥ आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥ नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ॥ नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥ यथा भवति बालानां गगनं

मलिनं मलैः ॥ तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥
मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ॥ स्थितौ सर्वशरीरेषु आ
काशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥ संघाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायावि
वर्जिताः ॥ आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥
रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ॥ तेषामात्मा प
रो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥ द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं
ब्रह्म प्रकाशितम् ॥ पृथिव्यामुदरे चैव यथाकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ॥ नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि
समञ्जसं ॥ १३ ॥ जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्त्तितं ॥ भ
विष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते॥ १४॥ मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः
सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ॥ उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्च
न॥ १५॥ आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ॥ उपासनोपदि
ष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥ स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चि
ता दृढम् ॥ परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥ अद्वैतं परमा

र्थोऽहि द्वैतं तद्भेद उच्यते॥ तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते॥ १८॥
मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथञ्चन ॥तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्य
तामभृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादि
नः ॥ अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ २० ॥ न भवत्य
मृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ॥ प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्य
ति ॥ २१ ॥ स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ॥ कृत
केनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥भूततोऽभूततो वा

31

पि सृज्यमाने समाश्रुतिः ॥ निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद्भवति नेतरत्
॥२३॥ नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ॥ अजायमा
नो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥ सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः
प्रतिषिध्यते ॥ कोन्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥ स
एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ॥ सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽ
जं प्रकाशते ॥ २६ ॥ सतो हि मायया जन्म युज्यते नतु तत्त्वतः ॥
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥ असतो मायया

जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ॥ वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥२८॥ यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥२९॥ अद्वयञ्च द्वयाभासं मनःस्वप्ने न संशयः ॥ अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥३०॥ मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरम् ॥ मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥ आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ॥ अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥ अकल्पकमजं ज्ञानं

32

ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ॥ ब्रह्म ज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते॥३३॥
निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः॥प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषु
प्तेऽन्यो न तत्समः॥३४॥लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते॥तदेव
निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः॥ ३५॥अजमनिद्रमस्वप्नमनामक
मरूपकम् ॥ सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥ ३६ ॥ सर्वाभि
लापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ॥ सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समा
धिरचलोऽभयः ॥ ३७॥ ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ॥

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥ अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दशः सर्वयोगिभिः ॥ योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥ मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ॥ दुःखक्षयः प्रबोधश्चाऽप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥ उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रेणैकबिन्दुना ॥ मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥ उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ॥ सुप्रसन्नं लये चैव यथाकामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥ दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ॥

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥ लये सम्बोधयेच्चि
त्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ॥सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत्
॥४४॥नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्॥ निश्चलं निश्चर
त् चित्तमेकीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ यदा न लीयते चित्तं न च वि
क्षिप्यते पुनः ॥ अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तथा ॥ ४६ ॥
स्वस्थं शान्तं सनिर्व्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ॥ अजमजेन ज्ञेयेन स
र्वज्ञं परिचक्षते॥४७॥न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते॥

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥ इति गौडपादीय
कारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥ ज्ञाने
नाकाशकल्पेन धर्म्मान् यो गगनोपमान् ॥ ज्ञेयाभिन्नेन सम्बुद्धस्तं
वन्दे द्विपदांवर ॥ १ ॥ अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ॥
अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहं ॥ २ ॥ भूतस्य जातिमिच्छ
न्ति वादिनः केचिदेव हि ॥ अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥
॥ ३ ॥ भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ॥ विवदन्तोऽद्वयात्ह्येव

मजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥ ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ॥ विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥ अजातस्यैव धर्म्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ॥ अजातो ह्यमृतो धर्म्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ ६ ॥ न भवत्यऽमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतन्तथा ॥ प्रकृतेर न्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ७ ॥ स्वभावेनामृतो यस्य ध र्म्मो गच्छति मर्त्यताम् ॥ कृतकेनाऽमृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्च लः ॥ ८ ॥ सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ॥ प्रकृ

तिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥ जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्म्माः स्वभावतः ॥ जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥ कारणं यस्य वै कार्य्यं कारणं तस्य जायते ॥ जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥ ११ ॥ कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्य्यमजं यदि ॥ जायमानाद्धि वै कार्य्यात् कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ ॥ १२ ॥ अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ॥ जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥ हेतोरादिः फलं येषा

35

मादिर्हेतुः फलस्य च ॥ हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥ ॥ १४ ॥ हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ॥ तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥ सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ॥ युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥ फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिद्ध्यति ॥ अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥ यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ॥ कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥ अशक्तिरपरिज्ञा

नं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ॥ एवं हि सर्व्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥ बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ॥ नहि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥ पूर्व्वापरापरिज्ञान मजातेः परिदीपकम् ॥ जायमानाद्धि वै धर्म्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ ॥ २१ ॥ स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ सदसत्सद सद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥ हेतुर्न जायतेऽनादेः फल श्चापि स्वभावतः ॥ आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥

॥ २३ ॥ प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ॥ संक्लेशस्योपल
ब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥ प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते
युक्तिदर्शनात् ॥ निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥
चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ॥ अभूतो हि यतश्चार्थो ना
र्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥ निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु
त्रिषु ॥ अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥ तस्मान्न
जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ॥ तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै प

श्यंति ते पदम् ॥ २८ ॥ अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ॥
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२९ ॥ अनादेरन्तवत्त्वञ्च
संसारस्य न सेत्स्यति॥अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥
॥ ३० ॥ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ वितथैः सदृ
शाः सन्तोऽवितथाइव लक्षिताः ॥ ३१ ॥ सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने वि
प्रतिपद्यते ॥ तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥३२॥ सर्वे
धर्म्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् ॥ संवृत्तेऽस्मिन् प्रदेशे वै

३

भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥ न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमा द्गतौ ॥ प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तास्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥ मित्रा द्यैः सह सम्मन्त्र्य सबुद्धो न प्रपद्यते ॥ गृहीतश्चापियत्किञ्चित् प्रति बुद्धो न पश्यति ॥३५॥ स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ॥ यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥ ग्रहणाज्जागरि तवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते ॥ तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७॥ उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ॥ न च भूतादभू

तस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥ ३८ ॥ असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्य
ति तन्मयः ॥ असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥
नास्त्यसद्धेतुकमसत् सदसद्धेतुकन्तथा ॥ सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धे
तुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥विपर्य्यासाद्यथाजाग्रदचिन्त्यान् भूतवत् स्पृशे
त् ॥ तथा स्वप्ने विपर्य्यासाद्धर्मांस्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥ उपलम्भा
त् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ॥ जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्र
सतांसदा ॥ ४२॥ अजातेस्त्रसतान्तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ॥ जाति

दोषा न सेत्स्यन्ति दोषो ऽप्यल्पो भविष्यति ॥ ४३ ॥ उपलम्भात् स
माचारान्मायाहस्ती यथोच्यते॥उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत
थोच्यते॥४४॥ जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैवच॥अजा
चलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम्॥४५॥एवं न जायते चित्तमेवंध
र्म्मा अजाः स्मृताः॥एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्य्यये॥४६॥
ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ॥ ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञा
नस्पन्दितन्तथा ॥४७॥ अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ॥अ

स्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा॥४८॥अलाते स्पन्दमाने वैना
भासा अन्यतो भुवः॥नततोऽन्यत्र निष्पन्दान्नालातम्प्रविशन्ति ते ॥
॥४९॥ननिर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ॥ विज्ञानेऽपि तथैव
स्युराभासस्याविशेषतः॥ ५० ॥ विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अ
न्यतो भुवः ॥ न ततोऽन्यत्र निष्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१॥ न
निर्गतास्ते विज्ञानाद् द्रव्यत्वाभावयोगतः ॥ कार्य्यकारणताभावाद्य
तोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥ द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चै

३०

वहि ॥द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्म्माणां नोपपद्यते॥ ५३ ॥ एवं न चि
त्तजा धर्म्माश्चित्तं वापि न धर्म्मजम् ॥ एवं हेतुफला जातिं प्रविश
न्ति मनीषिणः॥ ५४॥ यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः॥ क्षी
णेहेतुफलावेशेनास्ति हेतुफलोद्भवः॥ ५५॥ यावद्धेतुफलावेशः सं
सारस्तावदायतः॥ क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते॥ ५६ ॥ संवृ
त्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै॥ सद्भावेन ह्यजं सर्व्वमुच्छेद
स्तेन नास्ति वै॥ ५७॥ धर्म्माय इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः॥

जन्ममायोपमन्तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥ यथा मायामया
द्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ॥ नाऽसौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्म्मे
षु योजना ॥ ५९ ॥ नाजेषु सर्व्वधर्म्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ॥
यत्र वर्णा न वर्त्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥ यथा स्वप्ने द्वयाभा
सं चित्तं चलति मायया ॥ तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति माय
या ॥ ६१ ॥ अद्वयञ्च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ॥ अद्वयञ्च द्व
याभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥ स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै

40

दशसु स्थितान् ॥ अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान् स
दा ॥ ६३ ॥ स्वप्नदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ॥ तथा त
दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक् चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥ चरन् जागरिते जाग्रद्दिक्षु
वै दशसु स्थितान् ॥ अण्डजान् स्वेदजान् वापि जीवान् पश्यति यान्
सदा ॥ ६५ ॥ जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ॥ तथा
तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥ उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते किं
न्तदस्तीति चोच्यते ॥ लक्षणाशून्यमुभयं तन्मते नैव गृह्यते॥ ६७ ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ॥ तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥ यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ॥ तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥ यथा निर्म्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपिच ॥ तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥ न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ॥ एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ॥ ७१ ॥ चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ॥ चित्तं निर्विषयं नि

41

त्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥ योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ॥ परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥॥ अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ॥ परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संवृत्याजायते तु सः ॥ ७४ ॥ अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र नविद्यते ॥ द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥ यदान लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ॥ तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥ अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ॥ अ

जातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७॥ बुद्ध्वा निमित्ततां स
त्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ॥ वीतशोकं तथाकाममभयं पदमश्नुते॥७८॥
अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्त्तते ॥ वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निःस
ङ्गं विनिवर्त्तते ॥ ७९ ॥ निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थि
तिः ॥ विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥ अजम
निद्रमस्वप्नं प्रभातम्भवतिस्वयम् ॥ सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुः
स्वभावतः॥ ८१ ॥ सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ॥ य

स्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥ अस्तिनास्त्यस्ति
नास्तीति नास्तिनास्तीति वा पुनः ॥ चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्ये
व बालिशः ॥ ८३ ॥ कोटयश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ॥
भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः ससर्वदृक् ॥ ८४ ॥ प्राप्य सर्वज्ञतां कृ
त्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयं ॥ अनापन्नादिमध्यान्तं किमतःपरमीहते ॥
॥ ८५ ॥ विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ॥ दमः प्रकृति
दान्तत्वादेवं विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥ ८६ ॥ सवस्तु सोपलम्भञ्च द्वयं

लौकिकमिष्यते ॥ अवस्तु सोपलम्भञ्च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥
॥ ८७ ॥ अवस्त्वनुपलम्भञ्च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ॥ ज्ञानं ज्ञेयञ्च
विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्त्तितम् ॥ ८८ ॥ ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण
विदिते स्वयम् ॥ सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८९ ॥ हे
यज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ॥ तेषामन्यत्र विज्ञेयादुप
लम्भास्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥ प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्म्मा अ
नादयः ॥ विद्यते नहि नानात्वं तेषां क्वच न किञ्चन ॥ ९१ ॥ आ

दिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्म्माः सुनिश्चिताः ॥ यस्यैवम्भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १२ ॥ आदि शान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ॥ सर्वे धर्म्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ १३ ॥ वैशारद्यन्तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ॥ भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ १४ ॥ अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ॥ ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ १५ ॥ अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्म्मेषु ज्ञानमिष्यते ॥ यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं

तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥ अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ॥ असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥ ९७ ॥ अलब्धावरणाः सर्व्वे धर्म्माः प्रकृतिनिर्म्मलाः ॥ आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुद्ध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥ क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्म्मेषु तापिनः ॥ सर्व्वे धर्म्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥ दुर्द्दर्शमतिगंभीरमजं साम्यं विशारदम् ॥ बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्म्मो यथा बलम् ॥ १०० ॥ इति गौडपादाचार्य्यकृतामाण्डूक्योपनिषत्कारिकाः सम्पूर्णाः ॥ ॐ

॥ अथ यजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदारंभोयंक्रियते ॥ हरिः ॐ ॥ ॥
शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्य्यमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः
॥ शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्र
त्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥
सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अ
वतु वक्तारम् ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः
॥ शं नो भवत्वर्य्यमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुरुक्रमः

॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्व मेव प्र
त्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्मा
मवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतुमाम् ॥ अवतुवक्तारम् सत्यं वदिष्या
मिपंचच॥ १ ॥ हरिः ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः ॥वर्णः स्वरः ॥ मात्रा
बलम्॥साम सन्तानः ॥इत्युक्तः शीक्षाध्यायः॥शीक्षां पञ्च ॥ २॥सह
नौ यशः॥ सह नौ ब्रह्मवर्चसम्॥ अथातः सꣳहितायाः उपनिषदं व्या
ख्यास्यामः ॥पञ्चस्वधिकरणेषु ॥ अधिलोकमाधिज्यौतिषमधिविद्य

मधिप्रजमध्यात्मम् ॥ ता महासꣳहिता इत्याचक्षते॥ अथाधिलोकम्
॥ पृथिवी पूर्वरूपम् ॥ द्यौरुत्तररूपम्॥ आकाशः सन्धिः ॥१ ॥वायुः
सन्धानम् ॥ इत्यधिलोकम्॥ अथाधिज्यौतिषम् ॥ अग्निः पूर्वरूपम्
॥ आदित्य उत्तररूपम्॥ आपः सन्धिः ॥ वैद्युतः सन्धानम्॥ इत्यधि
ज्यौतिषम्॥ अथाधिविद्यम् ॥ आचार्य्यः पूर्वरूपम्॥ २ ॥ अन्तेवा
स्युत्तररूपम् ॥ विद्यासन्धिः ॥ प्रवचनꣳसन्धानम् ॥ इत्यधिविद्यम् ॥
अथाधिप्रजम्॥ माता पूर्वरूपम् ॥ पितोत्तररूपम् ॥ प्रजा सन्धिः

प्रजननꣳसन्धानम् ॥ इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् ॥ अधरा हनुः पूर्वरूपम् ॥ उत्तरा हनुरुत्तररूपम् ॥ वाक्सन्धिः ॥ जिह्वा सन्धानम् ॥ इत्यध्यात्मम् ॥इतीमा महासꣳहिताः॥ य एवमेता महासꣳहिता व्याख्याता वेद ॥ सन्धीयते प्रजया पशुभिः ॥ ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसुवर्ग्येणलोकेन॥ ४॥सन्धिराचार्य्यःपूर्वरूपमित्याधिप्रजं लोकेन॥३॥

यश्छन्दसामृषभोविश्वरूपः॥ छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव॥समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य देवधारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्षणं

जिह्वा मे मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥ कुर्वाणा चीरमात्मनः ॥ वासांश्सिमम गावश्च ॥ अन्नपाने च सर्वदा ॥ ततो मे श्रियमावह ॥ लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥ आमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो जनेऽसानि स्वाहा ॥ श्रेयान् वस्यसोऽसा

नि स्वाहा॥ तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा॥ स मा भग प्रविश स्वाहा॥
तस्मिन्सहस्रशाखे॥ निभगाऽहं त्वयिमृजेस्वाहा॥ यथाऽऽपः प्रव
ता यन्ति॥ यथा मासा अहर्जरम्॥ एवं मां ब्रह्मचारिणः॥ धातराय
न्तु सर्वतः स्वाहा॥३॥ प्रतिवेशोऽसि प्र माभाहि प्र मा पद्यस्व॥४॥ वित
न्वाना शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा धातरायंतु सर्वतः स्वाहैकञ्च॥
॥४॥ भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः॥ तासामु ह स्मैतां
चतुर्थीं॥ माहाचमस्यप्रवेदयते॥ मह इति॥ तद्ब्रह्म॥ स आत्मा॥

अङ्गान्यन्यादेवताः ॥ भूरिति वा अयं लोकः ॥ भुव इत्यंतरिक्षम् ॥सु वरित्यसौलोकः ॥ १ ॥ मह इत्यादित्यः ॥ आदित्येन वाव सर्वे लो कामहीयन्ते ॥ भूरिति वा अग्निः ॥ भुव इति वायुः ॥ सुवरित्यादित्यः ॥ मह इति चन्द्रमाः॥ चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते॥ भूरितिवाऋचः॥ भुव इति सामानि ॥ सुवरितियजूꣳषि ॥ २ ॥ म ह इति ब्रह्म ॥ ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ॥ भूरिति वै प्राणः॥ भु व इत्यपानः ॥ सुवरितिव्यानः ॥ महइत्यन्नं ॥ अन्नेन वाव सर्वे प्राणा

महीयन्ते ॥ ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्द्धा ॥ चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः ॥
ता यो वेद॥३ ॥ सवेद ब्रह्म ॥ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति॥४॥असौ
लोको यजूँषि वेद हृच ॥५॥ सय एषोंऽतर्हृदय आकाशः ॥ तस्मिन्न
यं पुरुषो मनोमयः ॥ अमृतोहिरण्मयः ॥ अन्तरेणतालुके ॥ य एष
स्तन इवावलम्बते ॥ सेन्द्रयोनिः ॥ यत्रासौ केशान्तोविवर्तते ॥ व्य
पोह्य शीर्षकपाले ॥ भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति ॥ भुव इति वायौ ॥ १॥ सु
वरित्यादित्ये ॥ मह इति ब्रह्मणि ॥ आप्नोति स्वाराज्यम् ॥ आप्नोति म

४८

नसस्पतिम् ॥ वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ॥ श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ॥ एतत्त
तो भवति॥आकाशशरीरं ब्रह्म ॥ सत्यात्मप्राणारामं मन आनन्दम्॥
शान्तिसमृद्धममृतं॥२॥इतिप्राचीनयोग्योपास्व॥३॥वायावमृतमेक
श्च॥ ६ ॥ पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः॥अग्निर्वायुरादित्यश्च
न्द्रमा नक्षत्राणि॥ आप ओषधयो वनस्पतयआकाश आत्मा ॥ इ
त्यधिभूतम् ॥ अथाध्यात्मम् ॥ प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः॥
चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् ॥ चर्म्म माꣳसꣳस्नावास्थिमज्जा ॥ एतद

धिविधाय ऋषिरवोचत्॥पाङ्क्तं वा इदꣳसर्वम्॥ १॥पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳ
स्पृणोतीति ॥ २ ॥ सर्वमेकञ्च॥७॥ ओमिति ब्रह्म ओमितीदꣳसर्वम्॥
ओमित्येतदनुकृतिह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति ॥ ओमि
ति सामानि गायन्ति ॥ ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति ॥ ओमि
त्यध्वर्य्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ॥ ओमिति ब्रह्मा प्रस्तौति ॥ ओमित्य
ग्निहोत्रमनुजानाति ॥ ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नुवानी
ति ॥ ब्रह्मैवोपाप्नोति॥ १॥ॐ दश ॥ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ऋ

49

तश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ सत्यञ्चस्वाध्यायप्रवचने च ॥ तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च॥ शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्नयश्चस्वाध्यायप्रवचने च ॥अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अतिथयश्चस्वाध्यायप्रवचने च॥ मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च॥प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ १ ॥ प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ सत्यमिति सत्यवचाराथीतरः ॥ तपइति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः ॥ स्वाध्यायप्रवच

ने एवेति नाको मौद्गल्यः ॥ तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ २ ॥ प्रजा च स्वा
ध्यायप्रवचने च षट् च ॥ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥ ॥ अहं
वृक्षस्य रेरिवा ॥ कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ॥ ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्व
मृतमस्मि ॥ द्रविणꣳसवर्चसम् सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥ इति त्रिश
ङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥ अहꣳषट् ॥ १० ॥ वेदमनूच्याचार्य्योऽ
न्तेवासिनमनुशास्ति ॥ सत्यं वद ॥ धर्म्मञ्चर ॥ स्वाध्यायान्माप्र
मदः ॥ आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥

50

सत्यान्न प्रमदितव्यम् ॥ धर्म्मान्न प्रमदितव्यम्॥ कुशलान्न प्रमदितव्यम् ॥ भूत्यै न प्रमदितव्यम् ॥स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ ॥ १ ॥ देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ मातृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ आचार्य्यदेवो भव ॥ अतिथिदेवो भव ॥ यान्यनवद्यानि कर्म्माणि ॥ तानि सेवितव्यानि ॥ नो इतराणि ॥ यान्यस्माकꣳसुचरितानि ॥ तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि ॥ येके चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः ॥ तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् ॥ श्रद्धया

देयम् ॥ अश्रद्धयाऽदेयम् ॥ श्रिया देयम् ॥ ह्रियाऽदेयम् ॥ भिया देय
म् ॥ संविदाऽदेयम् ॥ अथ यदि ते कर्म्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकि
त्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाःसम्मर्शिनः ॥ युक्ता आयुक्ताः
॥ अलूक्षा धर्म्मकामाःस्युः ॥ यथा ते तत्र वर्त्तेरन् ॥ तथा तत्र वर्त्तेथाः
॥ अथाभ्याख्यातेषु॥ येतत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः॥
अलूक्षा धर्म्मकामाः स्युः॥यथा ते तेषु वर्तेरन्॥४॥तथातेषुवर्तेथाः ॥
एष आदेशः ॥ एष उपदेशः ॥ एषावेदोपनिषत् ॥ एतदनुशासनम्॥एव

मुपासितव्यम्॥एवमुचैतदुपास्यम् ॥५॥स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्र
मदितव्यम् तानि त्वयोपास्यानि स्यात्तेषु वर्तेरन् सप्त च ॥ ११॥ शन्नो
मित्रः शं वरुणः ॥ शन्नोभवत्वर्य्यमा ॥ शन्न इन्द्रोबृहस्पतिः ॥ शन्नो
विष्णुरुरुक्रमः ॥ नमोब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि
॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् ॥ ऋतमवादिषम् ॥ सत्यमवादिषम् ॥
तन्मामावीत् ॥ तद्वक्तारमावीत् ॥ आवीन्माम् ॥ आवीद्वक्तारम् ॥ शां
तिः शांतिः शांतिः इति ॥ २३ ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२॥ इति शि

क्षाध्यायः प्रथमावल्ली ॥ १ ॥ अथ ब्रह्मानंदवल्ली ॥ २ ॥ हरिः ॐ ॥ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्य्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तुमाविद्विषावहै ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॐ ब्रह्म विदाप्नोति परम् ॥ तदेषाऽभ्युक्ता ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ यो वेद निहितं गुहायाम्परमे व्योमन् ॥ सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह ॥ ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ॥ आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः ॥ अग्नेरापः ॥ अद्भ्यः पृथिवी ॥ पृथिव्याओषधयः ॥

52

ओषधीभ्योऽन्नम् ॥ अन्नात्पुरुषः ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ॥ तस्येदमेव शिरः ॥ अयं दक्षिणः पक्षः ॥ अयमुत्तरः पक्षः ॥ अय मात्मा ॥ इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथ मोऽनुवाकः ॥ १ ॥ ॥ अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ याः काश्च पृथि वीꣳश्रिताः ॥ अथो अन्नेनवै जीवन्ति ॥ अथैनदपि यन्त्यन्ततः ॥ अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥ सर्वं वैतेऽन्न मामुवन्ति ॥ येऽन्नं ब्रह्मोपासते ॥ अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम् ॥ तस्मा

त्सर्वौषधमुच्यते ॥ अन्नाद्भूतानिजायन्ते ॥ जातान्यन्नेनवर्द्धन्ते ॥
अद्यतेत्तिच भूतानि ॥ तस्मादन्नंतदुच्यते इति ॥ तस्माद्वाएतस्माद
न्नरसमयात् ॥ अन्योऽन्तरआत्माप्राणमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स
वाएष पुरुषविध एव ॥ तस्यपुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषवि
धः ॥ तस्य प्राण एव शिरः ॥ व्यानो दक्षिणः पक्षः ॥ अपानउ
त्तरः पक्षः ॥ आकाश आत्मा ॥ पृथिवीपुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लो
को भवति ॥ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥ प्राणं देवाअनु प्राणन्ति

53

॥ मनुष्याः पशवश्च ये ॥ प्राणो हि भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥ सर्वमेवतआयुर्यन्ति ॥ ये प्राणं ब्रह्मोपासते ॥ प्राणो हि भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यतइति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मामनोमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविधएव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य यजुरेव शिरः ॥ ऋग्दक्षिणः पक्षः ॥ सामोत्तरःपक्षः ॥ आदेश आत्मा ॥ अथर्वाङ्गिरसः पुच्छंप्रतिष्ठा ॥ तदप्येष

श्लोको भवति ॥इति तृतीयोऽनुवाकः॥३॥यतो वाचो निवर्त्तन्ते॥अ प्राप्य मनसासह ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कदाचनेति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्माविज्ञानमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविधएव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य श्रद्धैव शिरः ॥ ऋतं दक्षिणः पक्षः ॥ सत्यमुत्तरः पक्षः ॥ योग आत्मा ॥ महः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ ॥ इति

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥ कर्म्माणि तनुतेऽपि च ॥ विज्ञानंदेवाः सर्वे ॥ ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥ विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ॥ तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ॥ शरीरेपाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुत इति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ सवा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य प्रियमेव शिरः ॥ मोदो दक्षिणःपक्षः ॥ प्रमोद उत्तरः पक्षः ॥ आनन्द

आत्मा ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥ असन्नेवसभवति ॥ असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद ॥ सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रश्नाः ॥ उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्चनगच्छति ॥ ३ ॥ आहोविद्वानमुंलोकंप्रेत्य ॥ कश्चित्सम श्नुता ३ उ ॥ सोऽकामयत ॥ बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इदꣳ सर्वमसृजत ॥ यदिदं किञ्च ॥ तत्सृष्ट्वा ॥

तदेवानुप्राविशत् ॥ तदनुप्रविश्य ॥ सच्च त्यच्चाभवत् ॥ निरुक्तञ्चानि
रुक्तञ्च ॥ निलयनञ्चानिलयनञ्च ॥ विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च ॥ सत्य
ञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् ॥ यदिदं किञ्च ॥ तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ त
दप्येष श्लोको भवति ॥ ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ असद्वा इदम
ग्र आसीत् ॥ ततो वै सदजायत ॥ तदात्मानꣳस्वयमकुरुत ॥ तस्मात्त
त्सुकृतमुच्यत इति ॥ यद्वै तत्सुकृतम् ॥ रसो वै सः ॥ रसꣳह्येवायं ल
ब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ॥ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् ॥ यदेष आकाश

आनन्दो न स्यात्॥ एष ह्येवानन्दयाति॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽ
नात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते॥ अथ सोऽभयं गतो
भवति॥ यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते॥ अथ तस्य भयं भव
ति॥ तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य॥ तदप्येष श्लोको भवति॥ इति
सप्तमोऽनुवाकः॥ ७ ॥ भीषाऽस्माद्वातः पवते॥ भीषोदेति सूर्यः॥
भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च॥ मृत्युर्धावति पञ्चम इति॥ सैषाऽऽनन्दस्य
मीमाꣳसाभवति॥ युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः॥ आशिष्ठोदृढिष्ठो

बलिष्ठः ॥ तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ॥ स एको मानुष आनन्दः ॥ ते ये शतं मानुषा आनन्दाः ॥सएको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः ॥ स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः ॥स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः ॥ स एक आजानजानां देवानामानन्दः ॥ श्रोत्रि

यस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः ॥ स एकः कर्म्मदेवानां देवानामानन्दः ॥ ये कर्मणा देवानपि यन्ति ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः ॥ स एको देवानामानंदः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवानामानन्दाः ॥स एक इन्द्रस्यानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य॥ ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ॥ स एकोबृहस्पतेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः ॥ स एकः प्रजापतेरान

57

न्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ॥ स एको ब्रह्मण आनन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ॥ स य एवंवित् ॥ अस्माँल्लोकात्प्रेत्य ॥ एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ ॥ यतो वाचो

निवर्तंते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ॥न बिभेति कुतश्चनेति ॥ एतंऽहवाव न तपाति ॥ किमहंऽसाधु नाकरवम् ॥ किमहं पापमकरवमिति ॥ स य एवं विद्वानेते आत्मानंऽस्पृणुते ॥उभे ह्येवैष एते आत्मानंऽस्पृणुते ॥ य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥सह ० सह० सह० तेजस्वि० मावि० ॐ शांतिः ३॥

॥ ब्रह्मविद्यएवं वेदेत्युपनिषत् ॥ इति ब्रह्मानंदवल्ली ॥ ॐ तत्सत् ॥

॥ २ ॥ अथभृगुवल्ली प्रारभ्यते ॥ ३ ॥हरिः ॐ ॥ सह नाववतु ॥ सह

58

नौभुनक्तु ॥ सह वीर्य्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु माविद्विषा वहै ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ हरिः ॐ भृगुर्वै वारुणिः ॥ वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तस्माएतत्प्रोवाच॥अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥ तꣳहोवाच ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते ॥ येन जातानि जीवंति ॥ यत्प्रयन्त्यभिसंविशंति ॥ तद्विजिज्ञासस्व ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥ अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ अन्नाद्ध्येव खल्वि

मानि भूतानि जायंते ॥ अन्नेन जातानि जीवंति ॥ अन्नं प्रयंत्यभि संविशंतीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳहोवाच ॥ तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ ॥ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ प्राणेन जातानि जीवंति ॥ प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशंतीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मे

ति ॥ तꣳहोवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥ मनो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ मनसा जातानि जीवंति ॥ मनः प्रयन्त्यभिसंविशंतीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳहोवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ ॥ विज्ञानं ब्रह्मेति

व्यजानात् ॥ विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ विज्ञा
नेन जातानि जीवंति ॥ विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशंतीति ॥ तद्विज्ञाय
॥ पुनरेव वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तꣳहो
वाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽतप्यत
॥ स तपस्तप्त्वा ॥ ॥ इति पञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥ आनंदो ब्रह्मेति
व्यजानात् ॥ आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ॥ आनन्दे
न जातानि जीवंति ॥ आनंदं प्रयन्त्यभिसंविशंतीति ॥ सैषा भार्गवी

60

वारुणी विद्या ॥ परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ॥ य एवं वेद प्रतितिष्ठति ॥
अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन
॥ महान्कीर्त्त्या ॥ ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥ ॥ अन्नं न निन्द्या
त् ॥ तद्व्रतम् ॥ प्राणो वाऽन्नम् ॥ शरीरमन्नादम् ॥ प्राणे शरीरं प्रतिष्ठि
तं ॥ शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं ॥ स यएतदन्न
मन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भ
वति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन ॥ महान् कीर्त्त्या ॥ ॥ इतिसप्तमो

ऽनुवाकः ॥७॥ ॥ अन्नं न परिचक्षीत ॥ तद्व्रतं ॥ आपो वाऽन्नं ॥ ज्योतिरन्नादं ॥ अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं ॥ ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥महान् कीर्त्त्या ॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥ अन्नं बहु कुर्वीत ॥ तद्व्रतम् ॥ पृथिवी वा अन्नम् ॥ आकाशोऽन्नादः ॥ पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ॥आकाशे पृथिवीप्रतिष्ठिता ॥तदेतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितम् ॥

61

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान्भवतिप्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन॥ महान् कीर्त्त्या॥ इति नवमो ऽनुवाकः॥ ९ ॥ न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत ॥ तद्व्रतम्॥ तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात्॥ अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ॥ एतद्वै मुखतोऽन्नꣳराद्धम् ॥ मुखतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते ॥ एतद्वै मध्यतोऽन्नꣳराद्धम् ॥ मध्यतोऽस्मा अन्नꣳराध्यते ॥ एतद्वा अन्ततोऽन्नꣳराद्धम् ॥ अन्ततोऽस्मा अन्नꣳराध्यते १ य एवं वेद ॥ क्षेम इति वाचि ॥ योगक्षे

म इति प्राणापानयोः ॥ कर्मेति हस्तयोः ॥ गतिरिति पादयोः ॥ विमु
क्तिरिति पायौ ॥ इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ दैवीः ॥ तृप्तिरिति वृ
ष्टौ ॥ बलमिति विद्युति २ यश इति पशुषु ॥ ज्योतिरिति नक्षत्रे
षु ॥ प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ॥ सर्वमित्याकाशे ॥ तत्प्रतिष्ठेत्यु
पासीत ॥ प्रतिष्ठावान् भवति ॥ तन्मह इत्युपासीत ॥ महान् भवति ॥
तन्मन इत्युपासीत ॥ मानवान् भवति ॥ तन्नम इत्युपासीत ३ नम्यंते
ऽस्मै कामाः ॥ तद्ब्रह्मेत्युपासीत ॥ ब्रह्मवान् भवति ॥ तद्ब्रह्मणः परिमर

62

इत्युपासीत ॥ पर्य्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः ॥ परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ४ स य एवंवित् ॥ अस्माल्लोकात्प्रेत्य ॥ एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ॥ एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ॥ एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ॥ एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ॥ एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रम्य ॥ इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् ॥ एतत्सामगायन्नास्ते ॥ हां ३ वु हा ३ वु हा ३ वु ॥ अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ॥ अहमन्नादो ३ ऽहं

मन्नादो ३ ऽहमन्नादः ॥ अहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृदहꣳश्लोककृत् ॥ अहमस्मि प्रथमजाऋता ३ स्य ॥ पूर्वंदेवेभ्योऽमृतस्य ना ३ भायि ॥ यो मा ददाति स इदेव मा ३ वाः ॥ अहमन्नमन्नमदन्तमा ३ द्मि॥ अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां ३ सुवर्नज्योतीः ॥ य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ५ ॥ इति दशमोनुवाकः ॥ १० ॥ सहनाववतु ॥ सहनौ भुनक्तु॥ सह वीर्य्यं करवावहै ॥ तेजास्विना वधीतमस्तुमाविद्विषावहै ॥ ॐम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ भृगुरित्युपनिषत् ॥इतिभृगुवल्ली समाप्ता॥

63

॥ ३ ॥ ॥ इतितैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ७ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ❀ ॥

॥ अथ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्प्रारंभः ॥ १ ॥ ॥ हरिः ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मेवाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मेमा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतंव दिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु व क्तारमवतु वक्तारम् ॐ शांतिः शांतिः शांतिः हरिः ॐ ॥ हरिः ॐ॥ आ त्मा वा इदमेक एवाग्रआसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नुसु

जा इति स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण
दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आ
पः स ईक्षते मे नु लोका लोकपालान्नुसृजा इति सोऽद्भ्य एव पुरुषं स
मुद्धृत्यामूर्छयत् तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं
मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वा
युरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्याञ्चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्ये
तां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोम

ऐ०२० ॥१८८॥

भ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्याअपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ १ ॥ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ताएनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेतिताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वैनोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रुवन्त्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृतं

प० ८
अ० १
॥१८८॥

ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुःप्रा
णो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्दिशः श्रो
त्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्रावि
शंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिंप्राविश
दापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशंस्तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्या
मभिप्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भा
गिन्यौ करोमीति तस्माद्यस्यै कस्यैच देवतायै हविर्गृह्यतेभागिन्यावे

वास्यामशनायापिपासेभवतः ॥ २॥ सईक्षतेमेनुलोकाश्चलोकपाला
श्चान्नमेभ्यः सृजा इतिसोऽपोऽभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिर
जायतयावैसामूर्तिरजायतान्नं वैतत्तदेनत्सृष्टंपराङ्त्यजिघांसत् तद्वा
चाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुं स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृ
त्यहैवान्नमत्रप्स्यत् तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स
यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत् तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत्
तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यदृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्य

त् तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रे
णाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् तत्त्वचाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोत्त्व
चा ग्रहीतुं सयद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् तन्मनसा
ऽजिघृक्षत् तन्नाशक्नोन्मनसाग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्ध्या
त्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं
स यद्धैनाच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्ष
त् तदावयत् सैषोऽन्नस्यग्रहोयद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः सईक्षत

ए० उ० कथंन्विदं मदृते स्यादितिसईक्षत कतरेणप्रपद्याइति सईक्षतयदिवा प० ८

॥१०॥ चाऽभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषादृष्टं यदिश्रोत्रे अ० १

णश्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं

यदिशिश्नेनविसृष्टमथकोऽहमितिसएतमेव सीमानं विदार्यैतयाद्वा

राप्रापद्यत सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नांदनं तस्यत्रय आवसथा

स्त्रयःस्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति स जातो ॥१०॥

भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रइत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इवहि देवाः ॥ ३ ॥ इत्यैतरेयेद्वितीयारण्यकेचतुर्थोऽध्यायः ॥ उपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ अपक्रामन्तुगर्भिण्यः ॥ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथास्वमङ्गं तथा तस्मा

67

देनां न हिनास्ति साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोऽग्रएवकुमारं जन्मनोऽग्रे ऽधिभावयति सयत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भाव यत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म सोऽस्याऽयमात्मापुण्येभ्यः कर्म्मभ्यः प्रतिधीयतेथास्याऽय मितर आत्मा कृतकृत्योवयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते त दस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषिणा गर्भेनु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां ज

निमानिविश्वा॥शतं मा पुरआयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीय
मिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छ
रीरभेदादूर्द्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोकेसर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतःस
मभवत् समभवत्॥४॥ इत्यैतरेयारण्यकेपंचमोध्यायः॥ उपनिषत्सु
द्वितीयोध्यायः॥ हरिः ॐ॥ यथास्थानन्तुगर्भिण्यः॥ कोऽयमात्मे
ति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येनवा शृणोतियेन
वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु

60

ऐ०उ० ॥१२॥

च विजानाति यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्म्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो व श इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवंति एष ब्रह्मैष इ न्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वा युराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानी तराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भि ज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणिजङ्गमं च पत

प० ८ अ० ३ ॥१२॥

त्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रम् प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् प्रज्ञानेत्रो लो
कः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्या
मुष्मिन्नत्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥
हरिः ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म
एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मेमा प्रहासीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्सं
दधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्व
वतु मामवतु वक्तारवतु वक्तारम् ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ हरिः ॐ

69

इत्यैतरेयारण्यके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ उपनिषत्सुतृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ ३ ॥ इत्यैतरेयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ८ ॥ इत्योम् ॥ ॥ ❋ ॥ ॥ ❋ ॥

अथ छान्दोग्योपनिषत्प्रारम्भः ॥ ॐ आप्यायन्तुममाङ्गानिवाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणिच सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्मनिराकुर्यां मामाब्रह्मनिराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तुतदात्मनि निरतेय उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयिसंन्तु ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ ॐ परमात्मने नमः ॥ हरिः ॐ ओमित्येतदक्षर

मुद्गीथमुपासीतोमितिह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥एषां भूता
नां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पु
रुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गी
थो रसः ॥ २॥ स एष रसाना ँ रसतमः परमः परार्द्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः
॥३॥कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथइति विमृष्टं
भवति ॥ ४ ॥ वागेवर्क् प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथस्तद्वा एतन्मि
थुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च ॥ ५ ॥ तदेतान्मिथुनमोमित्येत

70

दस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ता
वन्योन्यस्यकामम् ॥ ६ ॥ आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं
विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वाएतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजा
नात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामा
नां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥ तेनेयं त्रयी वि
द्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमितिशꣳसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवा
क्षरस्यापचित्यै महिम्नारसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद

यश्च न वेद नानातु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्ध
योपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्या
ख्यानं भवति ॥ १० ॥ ॥ तृतीयस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ देवासु
रा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनै
नानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥ ते हनासिक्यंप्राणमुद्गीथमुपासाञ्च
क्रिरे तꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च
दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येषविद्धः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्च

क्रिरे ताꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चानृतंच पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳशृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पयते सङ्क

ल्पनीयश्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥६॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तꣳहासुरा ऋत्वाविदध्वंसुर्यथा श्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत॥७॥एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवꣳहवै स विध्वꣳसतेय एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभि दासति स एषोऽश्माखणः ॥८॥ नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ॥९॥ त

ऽंहाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥ तेन तंऽह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्य एष पतिः॥ ११ ॥ तेनतंऽहायास्यमुद्गीथमुपासाञ्चक्रएतमुएवयास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥ १२॥ तेनतंऽह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षँमुद्गीथमुपास्तइत्यध्यात्मम् ॥ १४॥ तृतीयस्य द्वि

तीयः खण्डः ॥ २ ॥ अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासी
तोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति उद्यंस्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह
वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवायञ्चासौ
चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वरइत्य
मुं तस्माद्वा एतमिम ममुञ्चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यान
मेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ
यः प्राणापानयोः सन्धिः सव्यानोयोव्यानः सावाक् तस्मादप्राणन्न

73

नपानन्वाचमभिव्याहरति॥ ३ ॥यावाक्सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृच
मभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन् साम गायति यत्सा
मस उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति ॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि
वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुषआयम
नमप्राणन्ननपानꣳस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत
॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणे
न ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचोहागिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदꣳसर्वꣳस्थि

तम् ॥ ६ ॥ द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायुर्गीरग्नि
स्थः सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं योवाचो दो
होऽन्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ
इति ॥ ७ ॥ अथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्ना
स्तोष्यन् स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥ यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं त
मृषिं यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन छन्दसा
स्तोष्यन् स्यात्तच्छंद उपधावेद्येनस्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात् तं स्तो

ममुपधावेत ॥ १० ॥ यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तांदिशमुपधावेत् ॥ ११
आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह य
दस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥
॥ १२ ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा
सीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्बि
भ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयं
स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथामत्स्यमुदके परिप

श्येदेवं पर्य्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि ते नुवित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो य
जुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥ यदावृऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वर
त्येवꣳसामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य दे
वा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥ स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्ये
तदेवाक्षरꣳस्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृतादेवास्तदमृ
तोभवति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ अथ खलु
य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ

एष प्रणव ॐमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वंपर्य्या वर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येषस्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाचप्राणांस्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो मेवैभविष्यन्तीति ॥ ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः सउद्गीथ इति होतृ

षदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ तृतीय
स्यपञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ इयमेवर्गग्निः सामतदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ
साम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्तत्साम॥ १ ॥
अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्य
ध्यूढꣳसाम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥ द्यौरेवर्गादि
त्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसामतस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते
द्यौरेव साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम

76

तदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव र्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसामतस्मादृच्यध्यूढꣳसामगीयते॥ ५॥अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्यहिरणमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व्व एव सुवर्णः ॥ ॥ ६ ॥ तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमाक्षिणी तस्योदिति नाम स

एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद॥ ७॥ तस्यर्क्चसाम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतं ॥ ८ ॥ तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ अथाध्यात्मं वागेवर्क् प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयतेचक्षुरेव सा

ऽऽत्माऽमस्तत् साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू
ढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम
॥ ३ ॥ अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम
तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते अथ य
देवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥
॥ ४ ॥ अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्तत्साम तदुक्थं
तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ

गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥ स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां
चेष्टे मनुष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति त
स्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान् साम गायत्युभौ स
गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चोलोकास्तांश्चाप्नोति देव
कामांश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति
मनुष्यकामांश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं ते काममागा
यानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे यएवं विद्वान् साम गायतिसामगाय

तद्दे

ति ॥ ९ ॥ तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥ तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचꣳ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥ स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ॥३॥ का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरितिप्राण

इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरि
त्याप इतिहोवाच ॥ ४ ॥ अपां का गतिरित्यसौ लोक इति हौवाचा
मुष्य लोकस्य कागतिरिति न स्वर्गं लोकमति नयेदिति होवाच स्वर्गं
वयं लोकꣳसामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसꣳस्तावꣳहि सामेति ॥ ५ ॥
तꣳह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वैकि
ल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हिंब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धातेवि
पतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीतिविद्धीति होवाचामुष्य

79

लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकꣳसामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठा सꣳस्तावꣳहि सामेति ॥ ७ ॥ तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य सामयस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याका

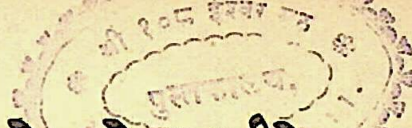
शादेवे समुत्पद्यन्तआकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्याया
नाकाशः परायणम् ॥ १ ॥स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परो
वरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयतिय एतदेवं विद्वान्
परोवरीयाःसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तःहैतमतिधन्वा शौनक उदरशा
ण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्तएनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरी
यो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति॥ ३ ॥ तथामुष्मिँल्लोके
लोक इति सय एतमेवंविद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके

जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥
तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह
जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥ स
हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे तꣳहोवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च
ये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रद
दौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति होवाच ॥ ३ ॥ न स्वि
देतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच का

मो म उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादित्वाऽतिशेषान् जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षाबभूव तान् प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥ स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच यद्बताऽन्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्राꣳराजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इमएव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥ तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रस्तोष्य

सिमूर्द्धा ते विपतिष्यतीति॥ ९॥ एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतो
द्गीथमन्वायत्ताताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति॥ १०॥
एवमेव प्रतिहर्त्तारमुवाच प्रतिहर्त्तर्यादेवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चे
दविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तू
ष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११॥ तृतीयस्यदशमः खण्डः ॥ १०॥ अथ
हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि
चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः स

वैरार्त्विज्यैः पर्यैशिषं भगवतो वा अहमवित्त्वान्यानवृषि ॥ २ ॥ भग
वांस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येतएव समतिसृष्टाः स्तुव
तां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेतिह यजमान उ
वाच ॥ ३ ॥ अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावम
न्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोष्यासि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भग
वानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥ प्राण इति होवाच सर्व्वाणि ह वा
इमानिभूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता

प्रस्तावमन्वायत्ताताञ्चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥ अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥ आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैःसन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति॥७॥ अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्

प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा
देवतेति॥ ८ ॥ अन्नमिति होवाच सर्व्वाणि हवा इमानि भूतान्यन्नमे
व प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषादेवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदवि
द्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धाते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मये
ति ॥ ९॥ तृतीयस्यैकादशः खण्डः ॥ ११॥ अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध ब
कोदाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज॥ १ ॥ तस्मैश्वा श्वेतः
प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशना

याम वा इति ॥ २ ॥ तान् होवाचे हैवमाप्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्चकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्तेह समुपविश्यहिञ्चक्रुः ॥ ४ ॥ ओꣽ३ मदा ३ मोंꣽपिबा मोꣽ३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता २ ऽन्नमिहा २ ऽहरद् ऽ २ न्नपते २ ऽन्न मिहा हरा २ ऽऽहरो ३ मिति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ अयं वाव लोकोहा उकारोवायुर्हाइकारश्चन्द्रमा अथकार आत्मेहकारोऽग्निरीकारः

॥ १ ॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं यावाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः सञ्चरो हुंकारः ॥ ३ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳसाम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥ ॐसमस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳसाधुयत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥

॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येवतदा हुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥ अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधुबतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳसाधवो धर्म्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः ॥ ४ ॥ चतुर्थस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ लोकेषु पञ्चविधꣳसामोपासीत पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आ

दित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार आ
दित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥
कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चवि
धꣳसामोपास्ते ॥ ३ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ वृष्टौ पञ्चविध
ꣳसामोपासीत पुरो वातो हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स
उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्ष
ति स हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधꣳसामोपास्ते॥

॥ २ ॥ चतुर्थस्यतृतीयः खण्डः ॥३ ॥ सर्व्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपा
सीत मेघो यत् सम्प्लवते सहिङ्कारो यद्वर्षति सप्रस्तावो याः प्राच्यः स्य
न्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम्॥ १ ॥न
हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्व्वास्वप्सु पञ्चविधꣳ
सामोपास्ते ॥ २ ॥चतुर्थस्य चतुर्थः खण्डः॥४ ॥ऋतुषु पञ्चविधꣳसा
मोपासीत वसन्तो हिङ्कारोग्रीष्मःप्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनम्॥ १ ॥कल्पन्ते हास्मा ऋतवऋतुमान्भवति य एतदेवं

विद्वानृतुषुपञ्चविधꣳसामोपास्ते॥ २ ॥ चतुर्थस्य पंचमःखण्डः॥५॥
पशुषु पञ्चविधꣳसामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावोगावउद्गीथोऽ
श्वाःप्रतिहारः पुरुषो निधनम्॥ १ ॥भवन्ति हास्य पशवः पशुमान् भव
ति य एतदेवं विद्वान् पशुषु पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ २ ॥ चतुर्थस्य
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ प्राणेषु पञ्चविधंपरोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रंप्रतिहारो मनो निधनं परोव
रीयाꣳसि वैतानि ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह

लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामो
पास्तइति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥ चतुर्थस्यसप्तमःखण्डः ॥ ७ ॥ अथ
सप्तविधस्य वाचि सप्तविधꣳसामोपासीत यत्किञ्चवाचो हुमिति स
हिङ्कारो यत्प्रेति स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥ यदुदेति स उद्गी
थो यत्प्रतीति स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीतितन्निधनं
॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य
एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधꣳसामोपास्ते ॥ ३ ॥ चतुर्थस्य अष्टमः

खण्डः ॥ ८ ॥ अथ खल्वमुमादित्यꣳसप्तविधꣳसामोपासीत सर्व्वदा
समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥ तस्मि
न्निमानि सर्व्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्ययत्पुरोदयात्
स हिङ्कारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति हिङ्कारभाजि
नो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥ अथयत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्यं म
नुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशꣳसाकामाः प्रस्ताव
भाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायाꣳस आदिस्त

87

दस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानंपरिपतन्त्यार्दिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराण्हात्स प्रतिहारस्तदस्यगर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्त

स्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्ष ँ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वाय त्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमा दित्यँ सप्तविध ँ सामोपास्ते ॥ ८ ॥ चतुर्थस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविध ँ सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहा र इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥ उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इ

ति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समंभवत्यक्षरमातिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्सम
म् ॥ ३ ॥ निधनमितित्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वा
विंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एकविंꣳशत्यादित्यमाप्नोत्येकविꣳशो
वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंꣳशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशो
कम् ॥ ५ ॥ आप्नोतीहादित्यस्य जयं परोहास्यादित्यजयाज्जयो भ
वति य एतदेवं विद्वानात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधꣳसामोपास्ते सा
मोपास्ते ॥ ६ ॥ चतुर्थस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥ मनो हिङ्कारोवा

कप्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद. प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात् तद्व्रतम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्यएकादशः खण्डः ॥

॥ ११ ॥ अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनंः संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ

प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्
प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्त
द्व्रतम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्यद्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ उपमन्त्रयते स हिङ्कारो
ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स प्र
तिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं
मिथुनेप्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभ
वति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्

प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या नकाञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
चतुर्थस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्य
न्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥
॥ १ ॥ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्व
मायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या
तपन्तं न निन्देत् तद्व्रतम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ अ
भ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गी

९०

थो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २॥ चतुर्थस्य पंचदशः खण्डः ॥ १५ ॥ वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्च्चसेन सर्वमायुरेति

ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवतिमहान् कीर्त्त्यर्तृन्न निन्देत्त
द्व्रतम् ॥ २॥ चतुर्थस्यषोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं
प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्कर्य्यो लोके
षु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्कर्य्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भव
ति सर्वमायुरेतिज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की
र्त्त्यालोकान्ननिन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्यसप्तदशःखण्डः ॥ १७ ॥ अ
जा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधन

91

मेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेतारेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्य अष्टादशः खण्डः ॥ १८॥ लोम हिङ्कारस्त्वक् प्रस्तावो माꣳसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो

नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्जोनाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥ चतुर्थस्य एकोनविंशः
खण्डः॥ १ ९॥ अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि
प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमे
तद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानाꣳसलोकताꣳसार्ष्टिताꣳ
सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभि
र्भवति महान् कीर्त्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ चतुर्थस्याविंशः
खण्डः॥ २ ०॥त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमेलोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायु

त्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाꣳसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गंधर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वꣳह भवति ॥ २ ॥ तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳसर्वा दिशो बलिमस्मै हरंति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम् ॥ ४ ॥ चतुर्थस्य एकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥ विनर्दिसाम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलव

दिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्व्वानेवोपसेवेत वारु
णन्त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां
पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमाना
यान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥
॥ २ ॥ सर्व्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे
स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स
त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथयद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजा

पतिꣳशरणं प्रपन्नोभूवं स त्वा प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनꣳस्प
र्शेषूपालभेत मृत्युꣳशरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति धक्ष्यतीत्येनंब्रूयात्
॥ ४ ॥ सर्वे स्वरा घोषवंतो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति स
र्वेऊष्माणोऽग्रस्ता निरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिद
दानीति सर्व्वे स्पर्शा लेशेनानभिहितावक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहरा
णीति ॥ ५ ॥ चतुर्थस्यद्वाविंशःखण्डः॥२२॥ त्रयोधर्म्मस्कन्धायज्ञोऽ
ध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयोब्रह्मचार्य्याचार्यकुलवासी

तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भ
वन्ति ब्रह्मसꣳस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्यो
ऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभितप्ताया ए
तान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवःस्वरिति ॥ २ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽ
भितप्तेभ्य ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्व्वाणि पर्णानि सन्तृ
ण्णान्येवमोङ्कारेण सर्व्वा वाक् सन्तृण्णा ॐकार एवेदꣳ सर्वमोङ्कार एवे
दꣳसर्वम् ॥ ३ ॥ चतुर्थस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥ ब्रह्मवादिनो व

दंति यद्वसूनां प्रातःसवन ँरुद्राणां माध्यन्दिन ँसवनमादित्यानाञ्च
विश्वेषाञ्च देवानां तृतीयंसवनम् ॥ १ ॥क्व तर्हि यजमानस्य लोक
इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्य्यादथ विद्वान् कुर्य्यात् ॥ २ ॥ पुरा
प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स
वासव ँसामाभिगायति ॥ ३ ॥ लो ३ कद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम
त्वा वयँरा ३३३३ऽहुं ३ आ ३३३ जा ३ यो ३ आ ३३३३३ इति
॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे य

जमानाय विन्दैष वैयजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यज
मानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै व
सवः प्रातः सवनꣳसंप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्यो
पाकरणाज्जघनेनाग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳसामाभिगा
यति ॥ ७ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३ ३ पश्येम त्वावयं वि रा ३ ३
३ ३ ३ हुं ३ आ ३ ३ जा ३ यो ३ आ २ १ १ १ १ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति
नमोवायवेऽन्तरिक्षाक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै

यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनꣳसवनꣳसम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳस वैश्वदेवꣳ सामाभिगायति ॥ ११ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳस्वरा ३११२१ हुं २ आ ३३३ जा ३ यो ३ आ ३४५ इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लो ३ कद्वारमपावा ३ र्णू ३३ पश्येम त्वा

वय ः साम्ना ३१३१२ हुं ३ आ ३३ जा ३ यो आ ३३३३३
इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्चदेवेभ्यो दि
विक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यजमानायविन्दत ॥ १४ ॥ ए
ष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा
ऽपहतपरिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति॥ १५॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च
देवास्तृतीयंसवनंःसम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद
य एवं वेद ॥१६॥ चतुर्थस्य चतुर्विंशःखण्डः ॥ २४ ॥ ॥ इति द्वि

96

तीयप्रपाठकः ॥ २ ॥ तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ॥ हरिःॐ ॥ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳरूपम् ॥ ४ ॥ इतिप्रथमः खण्डः॥ १

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूंष्येतंयजुर्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यंरसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्यशुक्लंरूपम् ॥३॥ इतिद्वितीयः खण्डः ॥२॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्तएवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ तानि वा

एतानि सामान्येतꣳसामवेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इं द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभि तोऽश्र यत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णꣳरूपम्॥ ३ ॥इति तृतीयःखण्डः ॥ ३॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्योऽथर्व्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता अमृता आपः॥ १ ॥तेवा एतेऽथर्व्वा ङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इंद्रियं वीर्य्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रय

त्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳरूपम् ॥ ३ ॥ इतिचतुर्थःखण्डः॥
॥ ४ ॥ अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या ए
वादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ताअमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या
आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्य
मन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एत
द्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाꣳरसा वेदा
हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृता

98

स्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ इतिपंचमःखण्डः ॥ ५ ॥ तद्यत्प्रथममममृतंतद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेतावसूनामेव तावदाधिपत्यंस्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ इतिषष्ठःखण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवंतींन्द्रेण मुखेन नवै देवा अश्नन्ति न पिबंत्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति ॥ १ ॥ त एतदेवरूपमभिसंविशन्त्ये तस्माद्रूपादुद्यान्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वे न्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येत स्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्वि स्तावद्दक्षिणतउदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वारा ज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीयममृतं त

दादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येत
देवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपा
दुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव
मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदे
ति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्प
श्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं प
र्येता ॥ ४॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उप

जीवन्ति सोमेन मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति॥ १ ॥ते एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यꣳस्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ इतिनवमः खण्डः ॥ ९ ॥ अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा

छान्दो० ॥१२४॥

प्र० ९ प्रपा० ३ खं० ११

मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ इतिदशमः खण्डः ॥ १० ॥ अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः

॥१२४॥

॥ १ ॥ न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ॥ देवास्ते नाहꣳसत्ये न मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति ननिम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वान्तेवासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मै चन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इ

त्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ गायत्री वा इदꣳसर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदꣳ सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वाऽवसा येयं पृथिव्यस्याꣳहीदꣳसर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽवसा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पुरुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेवना

तिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनू
क्तम् ॥ ५ ॥एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य स
र्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ यद्वैतद् ब्रह्मेतीदं वाव त
द्योऽयं बहिर्द्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्द्धा पुरुषादाकाशः॥ ७॥अ
यं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाशः
॥८॥ अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति पूर्ण
मप्रवर्त्तिनीᳫं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥ इतिद्वादशः खण्डः ॥ १२

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्यप्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद् ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥३॥ अथ योऽस्योदङ् सुषिः स समानस्तन्मनः स प

र्जन्य स्तदेतत्कीर्त्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्त्तिमान् व्युष्टिमान् भव
ति य एवं वेद ॥ ४॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आ
काशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भवति य एवं वे
द॥५॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एता
नेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो
जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लो
कस्य द्वारपान्वेद॥ ६॥ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः

103

पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्न
न्तःपुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः ॥७॥ यत्रैतदस्मिञ्छरीरे सꣳस्पर्शेनो
ष्णिमानं विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निनदमि
व नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासी
त चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति त्रयोदशः
खण्डः ॥ १३॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ
खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य

॥१२७॥

भवति स क्रतुं कुर्व्वीत॥ १ ॥मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्क
ल्प आकाशात्मा सर्वकर्म्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदम
भ्यातोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा
यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृ
दये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्यो
लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्म्मा सर्वकामःसर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदम
भ्यातोऽवाक्यनादर एषमआत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिस

न्भविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शा
ण्डिल्यः शाण्डिल्यः॥ ४ ॥इतिचतुर्दशः खण्डः॥ १४ ॥ अन्तरिक्षोदरः
कोशो भूमिबुध्नो न जीर्य्यति दिशो ह्यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलꣳ
स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदꣳश्रितम्॥ १ ॥ तस्य प्राची
दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामो
दीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदꣳ
रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदꣳरुदम्॥ २॥अरि

ष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रप
द्येऽमुनाऽमुनाऽमुनाभुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमु
नाऽमुना ॥३॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्यइति प्राणो वा इदꣳ सर्वं भूतं य
दिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि॥ ४ ॥अथ यदवोचं भूः प्रपद्यइति पृथिवीं
प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्यइत्येव तदवोचं ॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भु
वः प्रपद्यइत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम्॥६
अथ यदवोचꣳस्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य

इत्येव तदवोचं तदवोचम् ॥ ७ ॥ इतिपंचदशःखण्डः ॥ १५ ॥ पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंꣳशतिर्वर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विꣳशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदꣳसर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ तञ्चेदेतास्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनꣳसवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्य गदो ह भवति ॥ २ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिꣳशद्वर्षा

णि तन्माध्यन्दिनꣳसवनं चतुश्चत्वारिꣳशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्य
न्दिनꣳसवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदꣳसर्व
ꣳरोदयन्ति ॥ ३ ॥ तञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात्प्राणा
रुद्रा इदं मे माध्यान्दिनꣳसवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति मा ऽहं प्राणा
नाꣳरुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदोह भवति
॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि तृतीयसवनमष्टाचत्वारिꣳ
शदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा

वावादित्या एते हीदꣳसर्वमाददते ॥ ५ ॥ तञ्चेदेतास्मिन्वयसि किञ्चिदु
पतपेत्स ब्रूयात् प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुते
ति माऽहम्प्राणानामादित्यानाम्मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव
तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महीदास
ऐतरेयः स किं मएतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं व
र्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति षोड
शः खण्डः ॥ १६ ॥ स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अ

स्य दीक्षाः ॥ १ ॥ अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुप सदैरेति ॥ २
अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥
अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षि
णाः ॥ ४ ॥ तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरण
मेवास्यावभृथः ॥ ५ ॥ तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायो
क्त्वोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येता
क्षितमस्य च्युतमसि प्राणसंशितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६

आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् परोयदिध्यतेदिवि उद्वयन्तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरꣳ स्वःपश्यन्तउत्तरं देवं देवत्रा सूर्य्यमगन्मज्ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ इतिसप्तदशःखण्डः ॥ १७ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म वाक् पादः प्राणःपादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभय

मेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः
पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च की
र्त्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥३॥प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः
स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्त्या य
शसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद॥४॥चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थःपादः स आदि
त्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भि

100

ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्त्या यशसा ब्रह्म वर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १ ॥ आदित्यो ब्रह्मे त्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत्तत्समभ वत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आ ण्डकपाले रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम्॥ १ ॥ तद्यद्रजतꣳसेयं पृथिवी यत्सुवर्णꣳसा द्यौर्यज्जरायुते पर्वता यदुल्बꣳस मेघो नीहारो या धम नयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकꣳस समुद्रः ॥ २ ॥ अथ यत्तदजायत

सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषाउलूलवोऽनूदतिष्ठन्त सर्व्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उ
लूलवोऽनुतिष्ठान्ति सर्व्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः॥ ३ ॥सय
एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनःसाधवो घोषा
आच गच्छेयुरुप च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥ ४ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः
॥ १९ ॥ इति छान्दोग्योपानिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥ ॥ ॐ ॥
जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह स

र्वत आवसथान् मापपयाञ्चक्रे सर्वत एवमेत्स्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह हꣳसा निशायामतिपेतुस्तद्धैवꣳहꣳसो हꣳसमभ्युवाद हो होहि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्तꣳसयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति यो नु कथꣳसयुग्वा रैक्क इति ॥ ३ ॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳसर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद स मयैतदुक्त

इति ॥ ४ ॥ यदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान
एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति यो नु कथꣳसयु
ग्वा रैक्क इति ॥ ५ ॥ यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनꣳ
सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद
समयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय
तꣳहोवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥ सोऽधस्ता
च्छकटस्य पामानं कर्षमाणमुपोपविवेश तꣳहाभ्युवाद त्वं नु भगवः

110

सयुग्वारैक्व इत्यहꣳस्यारा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविदामिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ इतिप्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ तदुह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तꣳहाभ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्वेमानि षट्शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवोदेवताꣳशाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु हपरः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदा

दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तं᳡हाभ्युवाद रैक्केदं᳡सहस्रं गवामयं निष्कोऽय
मश्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शा
धीति ॥ ४ ॥ तस्याह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव मु
खेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्कपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उ
वास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ वायुर्वाव सं
वर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति यदा सूर्य्योऽस्तमेति
वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ यदाप

उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्व्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणंचक्षुः प्राणंश्श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणःप्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे तस्माउ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेय ना

भिपश्यन्ति मर्त्त्या अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता प्रजानाꣳ हिरण्यदꣳष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्माउ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्व्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतꣳ सैषा विराडन्नादी तयेदꣳ सर्वं दृष्टꣳ सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं

112

वेद ॥ ८ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्य्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि ससत्यकामएव जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥ स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्य्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥ तंऽहोवाच किंगो

त्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं
मातरꣳसा मा प्रत्यब्रवीद्बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामो
नाम त्वमसीति सोऽहꣳसत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तꣳ
होवाच नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधꣳसोम्याहरोप त्वा नेष्ये न
सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुः शता गा निराकृत्यो
वाचेमाः सोम्यानुसंव्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाव

113

र्त्तयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रꣳसम्पेदुः ॥ ४ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४॥ अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रꣳस्मः प्रापय न आचार्य्य कुलम् ॥ ॥ १ ॥ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलःपादोब्रह्मणःप्रकाशवान्नाम॥२॥स यएतमेवं विद्वाꣳश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति

प्रकाशवतोह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्र
काशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५॥ अग्निष्टे पादं
वक्तेति स ह श्वोभूतेगा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभिसायं ब
भूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रा
ङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति
प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवा
निति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः क

114

लैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एत
मेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँ
ल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इतिषष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ हंः
सस्ते पादं वक्तेति स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि
सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधायपश्चाद
ग्नेःप्राङुपोपविवेश॥ १ ॥तंःहंःस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इ

ति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति
ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्य्यः कला चन्द्रः क
ला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥
॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपा
स्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य ए
तमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥४॥ इति
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ मद्गुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्था

पयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरु
ध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राङ्ङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनिप
त्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥ ब्रह्मणः
सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः क
ला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्र
ह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्म
ण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो

ह लोकान् जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतन
वानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ प्राप हाचार्य्यकुलं त
माचार्य्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानु शशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥ श्रुतंह्येव मे भगवद्दृ
शेभ्य आचार्य्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदे
वोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ इतिनवमः खण्डः

116

॥ १ ॥ उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य्यमु
वास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन् परिचचार स ह स्मान्यानन्तेवासिनः
समावर्त्तयꣳस्तꣳह स्मैव न समावर्त्तयति ॥ १ ॥ तं जायोवाच तप्तो ब्र
ह्मचारी कुशलमग्नीन् परि[illegible]चारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्य
स्मा इति तस्मै हा प्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधिनाऽनशि
तुं दध्रे तमाचार्य्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किन्नु नाश्नासीति स
होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामानानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णो

स्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः समुदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कु
शलं नः पर्य्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्रा
णो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब
ह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेवखं
तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥ इतिदशमः खण्डः
॥ १० ॥ अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति य ए
ष आदित्ये पुरुषो दृश्यतेसोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एत

117

मेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्व्वमायुरेति ज्यो
ग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्तउप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोके
ऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥ इत्येकादशः खण्डः ॥११॥
अथ हैनमन्वाहार्य्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इ
ति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति॥१॥
स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरे
ति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उपवयं तं भुञ्जामोऽस्मि

॥१४१॥

ꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥ अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिꣳश्च लोकेऽमुष्मिꣳश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ ते होचुरुपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्य्य

110

स्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्याचार्य्यस्तमाचार्य्योऽभ्युवादोपकोसल इति॥ १ ॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्भो इतिहापेव निन्हुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहन्तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म्म न श्लिष्यतइति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच॥ ३

इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मे
ति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सि
ञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥ एतꣳसंयद्वाम इत्याचक्षत एतꣳहि स
र्व्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्व्वाण्येनं वामान्यभि संयन्ति एवं वेद ॥
॥ २ ॥ एषउ एव वामनीरेष हि सर्व्वाणि वामानि नयति सर्व्वाणि वा
मानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु भाति
सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं

॥१ लो

कुर्व्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्च्चिषो ऽहरह्न आपूर्य्यमाण
पक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङेति मासाꣳस्तान्मासेभ्यः संवत्सरꣳ
संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमान
वः॥५॥स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना
इमं मानवमावर्तं नावर्तन्तेनावर्तन्ते॥ ६॥ इतिपञ्चदशः खण्डः॥ १५॥

एष ह वै यज्ञो यो ऽयं पवतएष ह यन्निदꣳ सर्व्वं पुनाति यदेषयन्निदꣳ
सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी॥ १॥तयो

रन्यतरां मनसा सꣳस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतराꣳ
सयत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥
॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्त्तनिꣳसꣳस्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपा
द्व्रजन्नथोवैकेन चक्रेण वर्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञ
ꣳरिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान् भवति ॥ ३ ॥ अ
थ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्यु
भे एव वर्तनी सꣳस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपा

द्वजन्नथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥ इतिषोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानाꣳरसान् प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानाꣳरसान् प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूꣳषि सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो

भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यद्यृक्तो रिष्येद्भू
स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचामेव तद्रसेनर्चां वीर्य्येणर्चां यज्ञस्य वि
रिष्टं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षि
णाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्य्येण यजुषां यज्ञस्य वि
रिष्टं सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनी
य जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्य्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं स
न्दधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतं रज

121

तेन त्रपु त्रपुणा सीसꣳसीसेन लोहंलोहेन दारु दारुचर्मणा ॥ ७ ॥ ए
वमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्य्येण यज्ञ
स्य विरिष्टꣳसंदधाति भेषजकृतो हवा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति
॥ ८ ॥ एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदꣳह वा
एषा ब्रम्हाणमनु गाथा यतो यतआवर्त्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मान
वो ब्रम्हैवैक ऋत्विक्कुरूनश्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमान
ꣳसर्व्वाꣳश्चार्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवं

विदंनानेवंविद्म् ॥ १० ॥ इतिसप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ इति छा
न्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्ये
ष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च हवै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठ
श्च ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः
॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च च
क्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद सꣳहास्मैकामाः पद्यन्ते देवा
श्चमानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ योह वा आयतनं वेदायतनꣳह

स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥५॥ अथ ह प्राणाअहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानस्म्यहंश्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥ तेह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्कोनः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति॥ ७ ॥साह वागुच्चक्राम संवत्सरं प्रोष्य पर्य्यैत्योवाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम त

त्संवत्सरं प्रोष्य पर्य्यैत्योवाच कथमशकतर्त्तें मज्जीवितुमिति यथा
ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचाशृण्वन्तः श्रोत्रेणध्या
यन्तोमनसैवमितिप्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥ श्रोत्रंहोच्चक्राम तत्संवत्स
रं प्रोष्य पर्य्यैत्योवाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अ
शृण्वन्तः प्राणन्तःप्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषाध्यायन्तो मन
सैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
पर्य्यैत्योवाच कथमशकतर्त्तें मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः

123

प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमि ति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः पड्वीशशंकून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान् समखिदत्तꣳहाभिसमेत्योचु र्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रति ष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥ अथ हैनꣳ श्रोत्रमुवाच यदहꣳ सम्प दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं त

दायतनमसीति ॥ १४॥ न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मना
ंसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणा ह्येवैतानि सर्व्वाणि भवन्ति
॥ १५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति
यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नं
मनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्च नानन्नं भवतीति ॥ १ ॥
स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इतिहोचुस्तस्माद्वा एतदशि
ष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यन

124

ग्नो ह भवति॥२॥ तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायो
क्त्वोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छा
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥३॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्या
यांदीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थंदधिमधुनोरुपमथ्य
ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्
॥ ४ ॥ वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनये
त्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे

स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्य
ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्ज
लौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदꣳस हि ज्येष्ठः
श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यꣳश्रैष्ठ्यꣳ राज्यमाधिपत्यं गमय
त्वहमेवेदꣳसर्वमसानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पच्छ आचाम
ति तत्सवितुर्वृणीमहइत्याचामति वयं देवस्यभोजनमित्याचामति
श्रेष्ठꣳसर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति

129

छान्दो० ॥१४१॥

॥ ७॥ निर्णिज्य कꣳसं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८॥ तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषुस्त्रियꣳ स्वप्नेषुपश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ इतिद्वितीयःखण्डः ॥ २ ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानाꣳसमितिमेयाय तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीति न

प० १ प्रपा० ५ खं० ३

॥१४१॥

भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति न भगव इति वेत्थ पथोर्देव
यानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना ३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ
यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्च
म्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ
नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथꣳ सोऽनुशिष्टोब्र
वीतेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तꣳ होवाचाऽननुशिष्य वावकि
ल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः

प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यथा हमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥५॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्च कार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तꣳहोवाच मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स ह कृच्छ्री बभूव तꣳह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार तꣳहोवाच यथा मा त्वं गौतमाऽव

दो यथेयन्न प्राक् त्वत्तःपुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ इतितृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ असौवाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणिविस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमोराजासम्भवति ॥ २ ॥ इतिचतुर्थःखण्डः ॥४ ॥ पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः

127

॥ १ ॥ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमꣳ राजानं जुह्वतितस्या आहु
तेर्वर्षꣳ सम्भवति ॥ २ ॥ इतिपञ्चमः खण्डः ॥ ५॥ पृथिवी वाव गौत
माग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जु
ह्वति तस्या आहुतेरन्नꣳसम्भवति ॥ २ ॥ इतिषष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ पु
रुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुर
ङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवा अन्नं जुह्व

ति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ इतिसप्तमःखण्डः ॥ ७ ॥ योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गाराअभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतोजुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ इत्यष्टमःखण्डः ॥ ८॥ इतितुपंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भोदश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वा थ जायते ॥ १ ॥ सजातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितो ऽग्नय एव हरन्ति यत

एवेतो यतःसम्भूतो भवति॥ २ ॥ इतिनवमःखण्डः॥ ९॥ तद्यइत्थं विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्॥ १ ॥ मासेभ्यः संवत्सरंसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसंचन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति॥ २ ॥अथ यइमेग्रामइष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासां

स्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकंपितृलोका
दाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षय
न्ति॥ ४ ॥ तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते
यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुंवायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमो भूत्वाभ्रं भव
ति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति तइह व्रीहिय
वा ओषधिवनस्पतयास्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रप
तरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥ तद्य

129

इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्म
णयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ यइह कपूयचरणा अ
भ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा च
ण्डालयोनिं वा॥७॥अथैतयोःपथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रा
ण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्था
नं तेनाऽसौ लोको न सम्पूर्य्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः॥८॥
स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते पतन्ति

चत्वारः पञ्चमश्चाचरꣳस्तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥ प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमाꣳसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह सम्पादयाञ्चक्रुरुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति

130

तꣳहन्ताभ्यागच्छामेति तꣳहाभ्याजग्मुः ॥२॥ स ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्व्वमिवप्रतिप त्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥३॥ तान् होवाचाश्वपतिर्वै भग वन्तो ऽयं कैकेयः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तꣳ हन्ताभ्या गच्छामेति तꣳ हाभ्याजग्मुः ॥४॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि का रयाञ्चकारस ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्नस्वैरीस्वैरिणी कुतोयक्ष्यमाणो वै

भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मादृत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगव
द्भ्योदास्यामि वसन्तु मे भगवन्त इति॥५॥ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुष
श्चरेत्तꣳहैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरꣳसम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति
॥६॥तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे
प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच॥७॥इत्येकादशःखण्डः११॥
औपमन्यवकंत्वमात्मानमुपास्सइति दिवमेव भगवो राजन्निति हो
वाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरोयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव

सुतं प्रसुतमासुतंकुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसिप्रियमत्त्यन्नं पश्य
तिप्रियं भवत्यस्यब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपा
स्तेमूर्द्धात्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धाते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य
इति॥ २ ॥इतिद्वादशः खण्डः॥ १२ ॥अथ होवाच सत्ययज्ञंपौलुषिं प्रा
चीनयोग्यकं त्वमात्मानमुपास्सइत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति हो
वाचैष वै विश्वरूपआत्मा वैश्वानरोयंत्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव
बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते॥ १ ॥प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्य

न्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नंपश्याति प्रियं भवत्यस्यब्रह्मवर्च्चसं कुले य एत
मेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वे तदात्मन इति होवाचान्धोऽभ
विष्यद्यन्मां नागमिष्य इति॥ २ ॥इति त्रयोदशः खण्डः॥ १ ३ ॥अथ हो
वाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्सइति वायुमे
व भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमा
त्मानमुपास्से तस्मात्त्वांपृथग्बल य आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुय
न्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्र

132

ह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्तउदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ अथ होवाच जनंशार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्सइत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरोयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहुलोसिप्रजया च धनेन च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यासि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्म वर्चसं कुले य एतमेवमात्मानंवैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन

इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्य्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इतिप
ञ्चदशः खण्डः॥ १५॥ अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वैयाघ्रपद्य
कं त्वमात्मानमुपास्सइत्यपएव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रयि रा
त्मा वैश्वानरोयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वꣳरयिमान् पुष्टिमानसि
॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मव
र्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इ
ति होवाच बस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्यइति ॥ २ ॥ इतिषोड

शःखण्डः ॥ १६ ॥ अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मा
नमुपास्सइति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा
वैश्वानरोयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च
पशुभिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव
त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वे
तावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इ
ति ॥ २ ॥ इतिसप्तदशःखण्डः ॥ १७ ॥ तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृ

थगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसो ऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति॥ १॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मासन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीयः॥२॥इत्यष्टादशः खण्डः॥१८॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयंस यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जु

हुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यंत्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः॥ १९॥अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यतिचन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्य

॥१५८॥

न्तीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इतिविंशः खण्डः ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्यतिपृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यंत्यां यत्किञ्चपृथिवीचाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

135

छान्दो०

॥१५९॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानायस्वाहेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यंत्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इतिद्वाविंशःखण्डः॥२२॥ अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तृप्य

प० ९
प्रपा० ५
खं० २३

॥१५९॥

ति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्य
ति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥ इतित्रयोविंशः
खण्डः॥२३॥स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्म
नि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात्॥१॥ अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
तस्य सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मसु हुतं भवति॥२॥ तद्यथेषी
कातूलमग्नौ प्रोतंप्रदूयेतैवꣳहास्यसर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं वि
द्वानग्निहोत्रं जुहोति॥३॥ तस्मादु हैवंविद्यद्यपिचण्डालायोच्छिष्टं प्रय

136

च्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतꣳस्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासते एवꣳसर्व्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासतइत्यग्निहोत्रमुपासतइति ॥ ५ ॥ इतिचतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्सु पञ्चमः प्रपाठकः । ॐ तत्सत् ॥ हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तꣳहपितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्य्यं न वै सोम्याऽस्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति स ह द्वादशवर्षउपेत्य चतुर्विंꣳशतिवर्षः सर्व्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी

स्तब्ध एयाय तꣳह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनू
चानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतꣳश्रुतं भवत्यमतं
मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा
सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृन्मयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना स
र्व्वं लोहमयं विज्ञातꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव
सत्यम्॥ २ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्व्वं कार्ष्णायसं विज्ञा

137

तꣳस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव सत्यमेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाꣳस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥४॥ इतिप्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायते ॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैवꣳस्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्

॥२॥तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुष
स्तेज स एव तदध्यापो जायन्ते॥३॥ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्र
जायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठम
न्नंभवत्यद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते॥४॥इति द्वितीयः खण्डः॥२॥ते
षां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज
मिति॥ १ ॥ सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवे

नात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदा

दित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्या पागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा णीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसोरोहितꣳरूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितꣳरूपं ते जसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतोविद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ ए

तद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नो ऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५॥ यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७॥ इतिचतुर्थः

खण्डः ॥ ४ ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्त
त्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मा॑ꣳसं यो ऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥ आपः
पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो म
ध्यमस्तल्लोहितं यो ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजो ऽशितं त्रेधा विधीय
ते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः सा मज्जा यो
ऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्ते
जोमयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति

ति होवाच ॥ ४ ॥ इतिपञ्चमःखण्डः ॥ ५ ॥ दध्नः सोम्य मथ्यमान स्य योऽणिमा स उर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपाꣳसोम्य पीयमानानां योऽणिमा स उर्द्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥ अन्नमयꣳहि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञाप

यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥ इतिषष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ षोड शकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यतइति ॥ १ ॥ सह पञ्चदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तꣳहोवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्ते न ततोऽपि बहु दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेकां कलाति

141

शिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्य
सीति स हाशाथ हैनमुपससाद तꣳह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वꣳह प्रतिपेदे
तꣳहोवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योत
मात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत्
॥ ५ ॥ एवꣳसोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽ
न्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यन्नमयꣳहि सोम्य
मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिततिद्धास्य विजज्ञाविति वि

जज्ञाविति॥६॥ इतिसप्तमः खण्डः॥ ७॥ उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं
पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपितिना
म सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनꣳस्व
पितीत्याचक्षते स्वꣳह्यपीतोभवति॥१॥स यथा शकुनिःसूत्रेणप्रबद्धो
दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयतएवमेव
खलुसोम्य तन्मनोदिशंदिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवो
पश्रयते प्राणबन्धनꣳहि सोम्य मन इति॥२॥अशनापिपासेमे सो

142

म्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषो ऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नय
न्ते तद्यथा गोनायो ऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते ऽशना
येति तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति
॥३॥ तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ
मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शु
ङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पी

तं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनायइत्येवं तत्तेज आचष्ट उ
दन्येति तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितꣳसोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्य
तीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलꣳस्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो
मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छसन्मूलाः सोम्ये
माः सर्व्वाःप्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्ति
स्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भव
त्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्रा

143

णस्तेजासि तेजः परस्यां देवतायाꣳस्य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ ऐतदात्म्य
मिदꣳसर्व्वं तत्सत्यꣳस आत्मातत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव माभ
गवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ इत्यष्टमः खण्डः
॥८॥ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणाꣳ
रसान् समवहारमेकताꣳरसं गमयन्ति॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभ
न्तेऽमुष्याहंवृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु
सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहइति॥ २॥

तइह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इतिनवमः खण्डः ॥ ९ ॥ इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्र

144

जाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहइति तइह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥३॥ इतिदशमः खण्डः॥ १० ॥ अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेना

त्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानास्तिष्ठति॥ १ ॥अस्य यदेकाꣳ शा
खां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृती
यां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सो
म्य विद्धीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव किलेदं म्रियतेनजीवो म्रि
यतइति स य एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्व
मसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सो
म्येति होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ न्यग्रोधफलमत

145

आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्य
ण्व्यइवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति
किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥ तꣳ होवाच यं वै सो
म्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्य
ग्रोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥ श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमि
दꣳसर्वं तत्सत्यꣳस आत्मातत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग
वान् विज्ञापयत्विति तथासोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इतिद्वादशः खण्डः

145

॥ १२ ॥ लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा
चकार तꣳहोवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्धाव
मृश्य न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्तादाचामेति क
थमितिलवणमितिमध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यंतादाचामे
ति कथमितिलवणमित्याभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा
चकार तच्छश्वत्संवर्त्तते तꣳहोवाचात्रवाव किल सत्सोम्य न निभा
लयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳसर्वं तत्स

त्यꣳस आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञा
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इतित्रयोदशःखण्डः ॥ १३ ॥
यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तंततोऽतिजने वि
सृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा उदङ्वाऽधरङ्वाप्रत्यङ्वा प्रध्माहिताभिनद्धाक्ष
आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य
प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डि
तो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो वेद त

स्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषो
ऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्व्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इ
ति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥
इतिचतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥ पुरुषꣳ सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः प
र्य्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जाना
ति ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेज

147

सि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषो ऽणिमैत
दात्म्यमिदꣳ सर्व्वं तत्सत्यꣳ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय
एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति पं
चदशः खण्डः ॥ १५ ॥ पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहा
र्षीत्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत ए
वा ऽनृतमात्मानं कुरुते सो ऽनृताभिसन्धो ऽनृतेनात्मानमन्तर्द्धाय पर
शुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यते ऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि तस्या ऽक

र्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येना
त्मानमनन्तर्द्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते॥२॥ स
यथा तत्रनदाह्येतसयएषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यꣳस आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २॥
इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः
॥ ६ ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तꣳहो
वाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाच

ग्वेदं भगवो ऽध्येमि यजुर्वेदꣳ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुरा
णं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं
देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳ सर्पदेवजनवि
द्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सो ऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि ना ऽऽत्मवि
च्छ्रुतꣳह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तꣳ होवाच यद्वै
किञ्चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद

आथर्व्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दै
वो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रवि
द्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्स्वेति ॥ ४ ॥ स यो
नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयो
ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ इतिप्रथमःखण्डः ॥ १ ॥ वा
ग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेद

149

माथर्व्वणं चतुर्थमितिहासपुराणंपञ्चमं वेदानांवेदं पित्र्यं राशिंदैवं
निधिंवाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां
नक्षत्रविद्याᳬंसर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्चवायुञ्चाकाशञ्चापश्च
तेजश्च देवाᳬंश्च मनुष्याᳬंश्च पशूᳬंश्च वयाᳬंसि च तृणवनस्पतीञ्छ्वा
पदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्म्मञ्चाऽधर्म्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्चसाधु
चासाधुचहृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्वैवाङ्ना भविष्यन्न धर्म्मो नाऽध
र्म्मोव्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नाऽनृतं न साधु नाऽसाधु न हृदयज्ञो नाऽहृ

दयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ सयोवाचं ब्र

ह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो वा

चं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव भूयोस्ती

ति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति॥२॥इतिद्वितीयःखण्डः॥२॥मनो वाववा

चो भूयोयथा वै द्वेवामलके द्वेवा कोले द्वौवाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वा

चञ्च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मंत्रानधीयीये

त्यथाधीते कर्म्माणि कुर्व्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छेयेत्यथे

160

च्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लो
को मनो हि ब्रह्म मन उपास्स्वेति ॥ १॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते या
वन्मनसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा
स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भ
गवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति तृतीयःखण्डः ॥ ३ ॥ सङ्कल्पो वाव म
नसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु
नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्माणि ॥ १ ॥ तानि

ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि स
मकॢपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पतामाप
श्च तेजश्च तेषाꣳ संकॢप्त्यै वर्षꣳ सङ्कल्पते वर्षस्य संकॢप्त्या अन्नꣳसङ्कल्प
तेऽन्नस्य संकॢप्त्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते प्राणानाꣳ संकॢप्त्यै मन्त्राः सङ्कल्प
न्ते मन्त्राणाꣳसंकॢप्त्यै कर्म्माणि संकल्पन्ते कर्म्मणाꣳसंकॢप्त्यै लोकः
संकल्पते लोकस्य संकॢप्त्यै सर्वꣳसंकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमु
पास्वेति ॥ २ ॥ स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते कॢप्तान् वै स लोकान् ध्रु

16

वान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्य
ति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्वाव भूयोऽस्ती
ति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति॥ ३ ॥इतिचतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ चित्तं वा
व संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथवा
चमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्म्मा
णि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते

प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमा
हुर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्थमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवा
न् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा
चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्स्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्ता
न्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्य
थमानोऽभिसिद्ध्यति यावच्चित्तस्य गतं तत्राऽस्य यथा कामचारो
भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूयइति चित्ताद्वा

162

व भूयो ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः
॥ ५ ॥ ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं
ध्यायतीव द्यौर्ध्यायंतीवापोध्यायन्तीव पर्व्वता ध्यायन्तीवदेवमनु
ष्यास्तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशाइवैव
ते भवन्त्यथ ये ऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्ते ऽथ येप्रभवो
ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स योध्यानं
ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

163

ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयो
स्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इतिषष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ वि
ज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदꣳ सा
मवेदमाथर्व्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यꣳ रा
शिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्ष
त्रविद्यां नक्षत्रविद्याꣳसर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका
शञ्चापश्चतेजश्चदेवाꣳश्च मनुष्याꣳश्च पशूꣳश्च वयाꣳसि च तृणवनस्प

तीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं धर्म्मञ्चाधर्म्मञ्च सत्यञ्चानृत
ञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्चरसञ्चेमञ्चलोकममु
ञ्च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो विज्ञानं ब्र
ह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्वि
ज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपा
स्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भ
गवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इतिसप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ बलं वाव विज्ञाना

र्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भ
वत्यथोत्थाताभवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भव
त्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता
भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन
द्यौर्बलेन पर्व्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाꣳसि च तृणव
नस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकं बलेन लोकास्तिष्ठति बल
मुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य

169

यथा कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते ऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति बलाद्वाव भूयो ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥इत्यष्टमःखण्डः ॥ ८ ॥ अन्नंवाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्नीयाद्यद्यु ह जीवेदथवा ऽद्रष्टा ऽश्रोता ऽमन्ता ऽबोद्धाऽकर्त्ता ऽविज्ञाता भवत्यथा ऽन्नस्यायै द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते ऽन्नवतो वै सलोकान् पानवतो ऽभिसिद्धयति यावदन्नस्य ग

तं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो ऽन्नंब्रह्मेत्युपास्ते ऽस्ति भगवो
ऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥
इतिनवमःखण्डः ॥ ९ ॥ आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भ
वति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृष्टि र्भ
वत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं
पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्व्वतायद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाꣳ
सि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मू

165

र्त्तां अप उपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यो ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति सर्व्वान् कामांस्तृप्तिमान् भवति यावदपांगतं तत्रास्ययथा कामचारो भवति यो ऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते ऽस्ति भगवो ऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयोस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२०॥ इतिदशमः खण्डः ॥१०॥

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायु मुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वा ऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्नादाश्चरन्ति त

स्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्श यित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्ध्य ति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्यु पास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्य

166

ह्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमतआकाशे जायतआकाशमभिजायत आकाशमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान् प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इतिद्वादशः खण्डः ॥ १२॥ स्मरोवा आकाशाद्भूयस्त

स्माद्यद्यपि बहव आसीरन्नस्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरम्ब्रह्मेत्युपास्ते यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते ऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयो ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः॥ १३॥

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरु

167

ते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छतइमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघाहास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशाया भूयइत्याशाया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इतिचतुर्दशः खण्डः ॥ १ ४ ॥ प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं द

दाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः॥ १ ॥स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्य्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वा ऽस्तीत्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति॥ २ ॥अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषन्दहेन्नेवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति नस्वसृहासी

168

ति नाचार्य्यंहासीति न ब्राह्मणहासीति॥ ३ ॥प्राणो ह्येवैतानिसर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तञ्चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापह्नुवीत ॥ ४ ॥ इतिपञ्चदशःखण्डः॥ १५॥ एष तुवा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहंभगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवोविजिज्ञासइति ॥ १ ॥इतिषोडशःखण्डः॥ १ ६ ॥यदा वै विजानात्य थ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति

विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञासइति ॥ १ ॥ इतिसप्तदशःखण्डः ॥ १७ ॥ यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नाम त्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञासइति॥ १ ॥ इत्यष्टादशःखण्डः ॥ १८ ॥ यदा वै श्रद्दधात्यथमनुते नाश्रद्दधन् मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवोविजिज्ञासइति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इत्येकोनविंशःखण्डः॥ १९ ॥ यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठन्

श्रद्द
देवम

169

श्रद्दधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्दधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञासइति ॥ १ ॥ इतिविंशःखण्डः ॥ २० ॥ यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञासइति ॥ १ ॥ इत्येकविंशःखण्ड ॥ २१ ॥ यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञासइति ॥ १ ॥ इतिद्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥ यो वै

भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासित
व्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासइति ॥ १ ॥ इतित्रयोविंशः खण्डः॥
॥ २३ ॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भू
माऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भू
मा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यंःस भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे
महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते ह
स्तिहिरण्यं दासभार्य्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमी

170

ति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥ इतिचतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्व्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवा धस्तादहमुपरिष्टादहंपश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्व्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एवात्मैवाऽधस्तादात्मोपरिष्टा दात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ स र्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्री

ड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु का
मचारो भवत्यथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भव
न्ति तेषाꣳसर्व्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ इति पञ्चविंशः ख
ण्डः ॥ २५ ॥ तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्म
तस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमा
त्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्क

171

ल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः क
र्म्माण्यात्मत एवेदꣳसर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्य
ति न रोगं नोत दुःखताꣳ सर्व्वꣳह पश्यः पश्यति सर्व्वमाप्नोति सर्वश
इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चै
कादश स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विꣳशतिराहारशुद्धौ
सत्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्र
मोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कु

मारस्तꣳस्कन्द इत्याचक्षते तꣳस्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ इतिषड्विंशः खण्डः ॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदि दमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तञ्चेद्ब्रूयुर्य दिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मि

न् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्य्याचन्द्रम
सावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्व्वं तदस्मिन् स
माहितमिति ॥ ३ ॥ तञ्चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्व्वꣳ समाहितꣳ स
र्व्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं
ततोऽतिशिष्यतइति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्य्यति न वधे
नास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिता एष आत्मा
ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो ऽपिपासः सत्यका

मः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथा ऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥ तद्यथेह कर्म्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयतेतद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

॥ इतिप्रथमःखण्डः ॥ १ ॥ स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे

73

वास्य पितरः समुत्तिष्ठान्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठान्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठान्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समु

त्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥ अथ यदि गन्धमा
ल्यलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य गंधमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन ग
न्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपानलोकका
मो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन स
म्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क
ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन सम्पन्नो
महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रि

यः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्यसङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥ १० ॥ इति द्वितीयःखण्डः ॥ २ ॥ तइमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्र

ज्ञा उपर्य्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्व्वाः प्रजा अहरहर्ग
च्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष
आत्मा हृदि तस्यैव तदेव निरुक्तꣳहृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा
एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्स
मुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य
मिति ॥ ४ ॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतियमिति तद्यत्सत्त

दमृतमथ यत्ति तन्मर्त्त्यमथ यद्यन्तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छ
ति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ इतितृतीयः खण्डः
॥ ३ ॥ अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतꣳ से
तुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ॥ १ ॥
सर्व्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा
एतꣳसेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननंधो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳसेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्प

द्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्यएवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मच
र्य्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳसर्व्वेषु लोकेषु कामचा
रो भवति ॥ ३ ॥ इतिचतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्र
ह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्या
चक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥
अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण ह्येव सत
आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्म

176

चर्य्यैण ह्येवात्मानमनुविद्यमनुते ॥ २ ॥ अथ यदनाशकायनमित्या
चक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्यैणानुविद
न्तेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदरश्च ह वैण्यश्चार्ण
वौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोम
सवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयम् ॥ ३ ॥ तद्य एर
वैतावरं च ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य्यैणानुविन्दन्ति तेषामेवैष
ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः

177

खण्डः ॥ ५ ॥ अथ या एता हृदयस्य नाडयस्ताः पिङ्गलस्याणिम्न
स्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पि
ङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्यथा महापथ
आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उ
भौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चामुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु ना
डीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥
तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु

सृप्तो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानासिमां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा होद्वामीयते सयावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥ तदेष श्लोकः शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धा

नमभिनिःसृतैका तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङ्न्या उत्क्रमणे भ
वन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इतिषष्ठःखण्डः ॥ ६ ॥ य आत्मा ऽपहत
पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको ऽविजिघत्सो ऽपिपासः सत्यकामः स
त्यसङ्कल्पः सो ऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः स सर्व्वाꣳश्च लोकाना
प्नोति सर्व्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीतिह प्रजाप
तिरुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मा
नमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्व्वाꣳ

178

श्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हा संविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वा त्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमूषतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छंता ववास्तमिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो कोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्त मात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ता

ववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृ
श्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं भगवोऽ
प्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्व्वेष्वेते
षु परिख्यायतइति होवाच ॥ ५ ॥ इतिसप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ उदशराव
आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदश
रावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः
सर्व्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनखेभ्यः प्र

179

तिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनौ परि
ष्कृतौ भूत्वोदशरावे ऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ प
रिष्कृतौ भूत्वोदशरावे ऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्य
थ इति ॥ २॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ
परिष्कृतौ स्वएवमेवेमौ भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृता
वित्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ
प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाचाऽनुपलभ्यात्मानम

ननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते प
राभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एवविरोचनोऽसुरान् जगाम तेभ्यो
हैतामुपनिषदंप्रोवाचात्मैवेह मह्य्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह
महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुञ्चेति ॥ ४ ॥ त
स्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो बतेत्यसुराणाꣳ
ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सꣳस्कुर्वन्त्येते
न ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्तइति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ अ

100

थ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैवखल्वयमस्मिञ्छरीरे सा
ध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृ
त एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृ
क्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामी
ति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति
स होवाच यथैव खल्वयं भगवो ऽस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वल

ङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मि
न्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य
नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघ
वन्निति होवाचैतन्त्वेवते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वा
त्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच
॥३॥ इतिनवमःखण्डः ॥९॥ य एष स्वप्ने महीयमान श्चरत्येष आत्मे
ति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज सहाप्रा

प्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदꣳ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषो ऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ नवधेनास्य ह न्यते नास्य स्रामेण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥२॥ समित्पाणिः पुन रेयाय तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमि च्छन् पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्य नन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषो ऽस्य दोषेण दुष्यति ॥३॥ न

वधेनास्य हन्यते ना ऽस्य स्रामेण स्रामो घ्नन्तित्वेवैनं विच्छादयन्ती
वा ऽप्रियं वेत्तेव भवत्यपि रोदितीव ना ऽहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमे
वैष मघवन्निति होवाचैतन्त्वेव ते भूयो ऽनुव्याख्यास्यामि वसा ऽप
राणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हा ऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास त
स्मै होवाच ॥४॥ इतिदशमःखण्डः ॥१०॥ तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः स
म्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे
ति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह

182

खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भू
तानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स स
मित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रा
व्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
ꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विना
शमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २॥ एवमेवैष मघव
न्निति होवाचैतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मा

ह्रसाऽपराणि पञ्च वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येक
शतꣳसम्पेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मच
र्यमुवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥ मघवन्म
र्त्यं वा इदꣳशरीरमात्तंमृत्युनातदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठान
मात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्यसतः प्रियाप्रिययो
रपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियेस्पृशतः ॥ १ ॥ अशरीरो
वायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशा

त्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳस्मरन्निदꣳशरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभि

व्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳशृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥ ५ ॥ य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्व्वे च लोका आत्ताः सर्व्वे च कामाः स सर्व्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्व्वाꣳश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाचप्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ इति द्वादशःखण्डः

॥ १२ ॥ श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये ऽश्व इव रोमा
णि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृता
त्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ इति त्रयो
दशः खण्डः ॥ १३ ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते य
दन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशो ऽहं
भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशो ऽहमनुप्रापत्सि स हा
हं यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कꣳ श्वेतं लिन्दुमाभिगां लिन्दुमाभि

